

Caert Thresoor

De atlassen van
J.H. Kips uit 1835

Musinus' wandkaart
van Europa, 1560

De opdracht op
een kaart van Blaeu
van Kortrijk

Het verschil
tussen de windroos
en de kompasroos

2011 - 10

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 1 Jans Hoving en Jan Leendert Lokker
De atlassen van de Hoeksche Waard en Goeree-Overflakkee van J.H. Kips uit 1835
- 8 Peter H. Meurer
Musinus' wandkaart van Europa, 1560
- 17 Peter van der Krogt
Nova Arx Cortracensis en aartshertog Leopold De opdracht van Blaeus kaart van de Kortrijkse citadel
- 20 Hans Kok
Quo Vadis? Het verschil tussen de windroos en de kompasroos
- 26 **Kaartencollecties in Nederland**
- 28 **Besprekingen**
- 31 **Varia Cartographica**
- 32 **Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven**

Afbeelding omslag:

Kaart van Pernambuco door Georg Marcgraf, uitgegeven door Joan Blaeu in 1647.

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenesstichting

Redactie

Dr Henk Deys, Capt. Hans Kok, drs Sjoerd de Meer, dr Elger Heere, prof. dr F.J. Ormeling, drs Martijn Storms, Gijs Boink, Erik Walsmit
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

E. Heere, Faculteit Geowetenschappen, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht;
e-mail: redactie-ct@maphist.nl

Barent Langenesstichting

Secr.: J.D.A. Kok, Poelwaai 15, 2162 HA Lisse
ABN Amro te Lisse - rek.nr.: 53.33.43.798

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 27,00;
België € 30,00; Europa (zonder België) € 36,00; buiten Europa € 40,00.
Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving.

Overige landen d.m.v. Visa of Mastercard.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Caert-Thresoor, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, telefoon 0172-444667, fax 0172-440209, e-mail: info@drukkerij-vis.nl
Postbank 5253901, IBAN: NL02PSTB 0005253901, SWIFT/BIC: PSTBNL21

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag.

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

De redactie dankt de onderstaande **Vrienden** van **Caert-Thresoor**

M. Ostermann,
Monnickendam

H. Kok, Lisse

A. de Zeeuw, Zutphen

D. de Pagter, Telluride,
USA

P. van der Krogt, Delft

Bubb Kuyper Auctions,
Haarlem
www.bubbkuyper.com

Boekhandel de Bengel,
Dordrecht
www.debengel.net

Leen Helmink, Amersfoort
www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps
and Restoration-Workshop
Paul Peters, Eerbeek
www.irisglobes.nl

Steeff Lemmers, Lisse

Antiquariaat Sanderus,
Gent/België
www.sanderusmaps.com

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

In 1835 werden er twee atlassen met als onderwerp kadastrale kaarten uitgegeven: één van de Hoeksche Waard en één van Goeree-Overflakkee. Beide werden door J. Kips J.H. zn te 's-Gravenhage. De kaarten waren vervaardigd door J.H. Kips, ingenieur-verificateur van het Kadaster des Rijks en gewezen provinciaal ingenieur-verificateur in Zuid-Holland en Utrecht. In dit artikel zal aandacht aan de persoon, de atlassen en de loopbaan van Kips geschonken worden.

Een proeve van Kips' werkzaamheden aan het kadaster

In het voorwoord bij zijn atlassen memoreert Kips zelf de door hem en zijn collega's uitgevoerde arbeid. 'Door dezen uitgestreken arbeid (...) zijn de grenzen van alle gemeenten, waarin die gewesten verdeeld zijn, opgenomen, beschreven, afgeteekend en geregeld; is eene driehoeksmeting, van driehoeken, waarvan de zijden, gemiddeld, naauwelijks 2000 ellen lengte hebben, over derzelfder oppervlakte daargesteld; zijn alle percelen, waarin de bodem verdeeld is, zelfs de geringste gebouwen niet uitgezonderd, overeenkomstig derzelve juiste ligging, vorm en afmetingen, volgens aangenomen schalen op kaarten afgetekend, en is zoo wel de inhoudsgrootte (zoo als die door naauwkeurige berekeningen, volgens op die kaarten uitgemeten lengtematen, is bekend geworden) als de naam van den eigenaar en de soort van bebouwing van ieder perceel, op daartoe ingerigte registers aangewezen.'¹ De opmeting werd voorafgegaan door een vaststelling van de gemeentegren-

J. Hoving volgde de opleiding Geschiedenis en Nederlands aan de lerarenopleiding 'Ubbo Emmius' te Leeuwarden, hierna behaalde hij zijn archiefdiploma en trad in dienst bij het waterschap Goeree-Overflakkee. Nadat dit waterschap was opgegaan in het waterschap Hollandse delta, werd hij adjunct-streekarchivaris van Goeree-Overflakkee.

zen. Grondslag hiervoor was de driehoeksmeting. Op verschillende punten werden palen in de grond gezet, waarna in elk punt de hoek werd gemeten. Door lengtemeting werd de afstand van een van de verbindingslijnen bepaald. Wiskundig konden daarna de andere lijnen berekend worden. Vervolgens werden vanuit de driehoekspunten rechte lijnen afgebakend en werd door lengtemeting de plaats van allerlei elementen in het landschap bepaald. Deze afstanden werden op een schets, het veldwerk, verzameld. Dit veldwerk werd uitgewerkt op zogenaamde minuutplannen. Tegelijk met de opmeting werd de schatting gedaan. De eigenaar werd hierbij uitgenodigd aanwezig te zijn. De schatting was het werk van een ambtenaar der directe belastingen. Uitgangspunt was de gemiddelde zuivere opbrengst, ook belastbare opbrengst genoemd. Op deze basis werd de grondbelasting geheven.² Deze werd vermeld in een Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel. Hierna moest de landmeter met de burgemeester de juistheid controleren. 'Hij bezigt hiervoor den Zondag', aldus de instructie.³

J.L. Lokker, oud docent Engels is naast verzamelaar van oude kaarten en prenten van Zuid-West Nederland ook beheerder van een webwinkel in oude kaarten. Als vrijwilliger houdt hij zich bezig met de kaarten- en prentencollectie van het streekarchief Goeree-Overflakkee.

Jans Hoving en Jan Leendert Lokker

De atlassen van de Hoeksche Waard en Goeree-Overflakkee van J.H. Kips uit 1835

1. J.H. Kips.

De persoon J.H. Kips

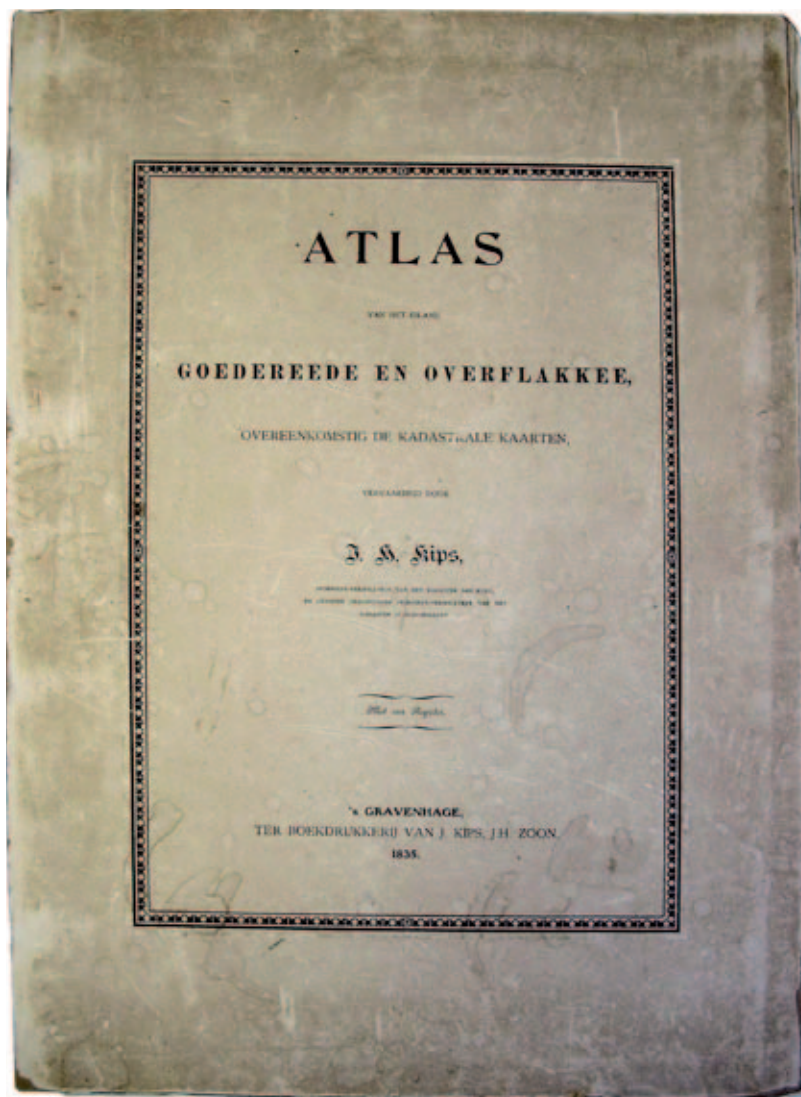
Jan Hendrik, ook wel Jean Henri, werd op 3 augustus 1789 geboren in Den Haag als zoon van Jean Kips en Marie van Reyn. Zijn vader was kamerbewaarder aan het Ministerie van Financiën. Jan Hendrik trouwde op 6 mei 1812 in Den Haag met de uit Brielle afkomstige Cornelia Gerardina Tromer (Thromer). Hij werd op 6 mei 1806 geadmitteerd als

landmeter. Hij zou in Boxmeer gemeten hebben voor hij op 26 augustus als landmeter bij de Hoofdcommissie voor de Verponding werd beëdigd. Met de landmeter Van Diest werd hij op 20 oktober opgeroepen om in Brabant te werken aan de opname van de landen om de mond van de Dintel en van Volkel en Uden. Zij kregen opdracht om bij Oijen alleen de uiterwaarden op te meten; de kohieren waren hier nog best bruikbaar om zonder meting het werk der verponding te klaren. Dit gedeelte was namelijk in 1790-1792 door de provincie Gelderland opgemeten.⁴

Op 8 mei 1807 vond te Middelharnis een inspectie plaats. Hier was de ingenieur-verificateur Knabiaan met de leiding belast. Onder hem werkten tien landmeters, waaronder Kips. Deze was belast met de opname van Stellendam. Hiervoor ontving hij 9 stuivers per morgen, wat minder was dan zijn collega's verdienen. Wel werd voor buitengewone activiteit en netheid een premie verstrekt.⁵ Na de inlijving van Nederland bij Frankrijk werd geen gebruik meer gemaakt van de gegevens van de Hollandse meting. Alles moest opnieuw gebeuren. Gebruik van oude gegevens was niet toegestaan. De plans en kaarten van Zuid-Holland zijn door de Franse ingenieur Barberi meegenomen.

In 1810 en 1811 werkt Kips in Gelderland. Hij meet hier zes gemeenten. Op 25 mei 1812 wordt hij benoemd tot 'geomètre du 1er classe' bij het Franse kadaster in het Departement du Zuyderzee. Hij wordt dan belast met de meting van de Beemster en de meting van Breukelen. Dan wordt hij op 23 juli 1814 naar Den Haag ontboden om te beginnen op het Bureau tot surveillance van de werkzaamheden voor de kaarten. Hier wordt hij bevorderd tot commies. Vervolgens wordt hij bij Koninklijk Besluit van 15 juli 1816 benoemd tot ingenieur-verificateur van het Kadaster in Zuid-Holland. Tussen 1814 en 1816 ligt het werk aan de kadastrering nagenoeg stil. Bij wet van 11 februari 1816 wordt echter gelast: 'ten einde tot eene meer evenredige en met de reële belastbare waarde der vaste eigendommen meer overeenkomende bepaling der grondbelasting te geraken, zullen in alle gedeelten van het Rijk de werkzaamheden van het kadaster, ten spoedigste, worden voortgezet.'⁶

In een reeks beoordelingen van zijn werk wordt door zijn superieur opgemerkt: 'Is een kundig ambtenaar die zijne stukken met netheid bewerkt. Is zeer goed

2. Titelblad van de atlas van Goeree-Overflakkee (collectie Streekarchief Goeree-Overflakkee).

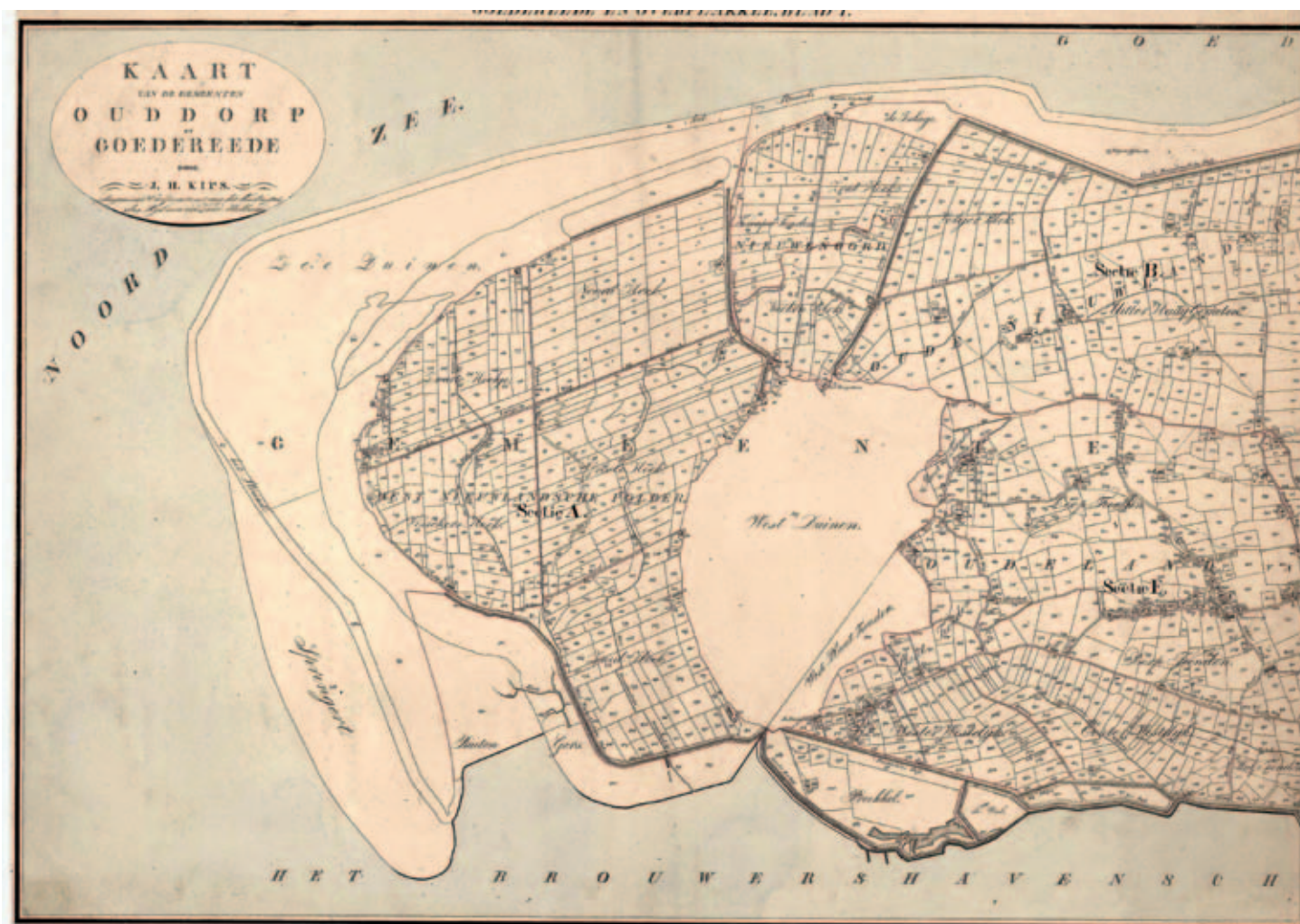
van gedrag.' De opmerking omtrent het gedrag komt voor het eerst in 1830 voor en wordt sindsdien herhaald. In 1832 werd hij bewaarder van het kadaster te 's-Gravenhage.⁷

Van Kips verscheen in 1831 een kaart van het Zeederikkanaal, waarna hij in 1835 de beide kadastrale atlassen van de Hoeksche Waard en Goeree-Overflakkee uitbracht. Met ingang van 1 april 1839 werd hij benoemd tot ingenieur-verificateur te Utrecht. In 1850 verscheen nog een 'fraaie, vierbladige overzichtskaart op de schaal 1: 50.000, samengesteld met vooral kadastrale gegevens door Jan Hendrik Kips', de Provinciale Kaart van Utrecht in vier bladen van zijn hand.⁸ De uitgever van de atlassen was vermoedelijk zijn oudste zoon, J. Kips J.H.zn. Deze Jan werd op 18 april 1813 geboren. Van de andere, vermoedelijk vijftien, kinderen stierven er minstens vier op jeugdige leeftijd. Zijn vrouw overleed op 15 maart

1858 te Voorburg. Zeven jaar later stierf ook Jan Hendrik Kips, oud 75 jaar te Den Haag.⁹

De atlassen van Kips, doel en gebruik

Laten wij over het doel van de atlassen Kips zelf aan het woord dan lezen wij: 'het nut dat van de meergedachte stukken kan worden getrokken, komt mij voor zoo uitgestrekt te wezen, dat het meer algemeen bekend maken en verspreiden derzelve hoogst wenschelijk kan geacht worden, en deze overweging, gevoegd bij de veelvuldige aanvragen, welke ik van onderscheidene Heeren Burgemeesters ontvangen heb, om de kadastrale kaarten (...) van hunne gemeenten door den druk algemeen verkrijgbaar te maken, hebben mij doen besluiten eene proeve te nemen met het vervaardigen van twee of drie Atlassen,

3. Kaart van de gemeente Ouddorp in de atlas van Goeree-Overflakkee (collectie Streekarchief Goeree-Overflakkee).

en daarmee overeenstemmende registers, van belangrijke en behoorlijk begrensde gedeelten Zuid-Holland'.¹⁰ 'Of en in hoeverre deze arbeid zal worden voortgezet, durve ik niet alleen van den meerderen of minderen bijval, waarmede die ontvangen zal worden, afhankelijk maken, de uitgebreidheid van denzelfden maar ook inzonderheid de moeilijkheden, welke daarmee gepaard gaan, zijn van dien aard, dat onderscheidene omstandigheden gunstig zouden moeten medewerken, om mij tot eene onbepaalde voortzetting daarvan te kunnen doen besluiten.'¹¹

Uit het feit dat het bij de atlassen van Goeree-Overflakkee en de Hoeksche Waard gebleven is mogen we afleiden, dat de 'onderscheidene omstandigheden' niet gunstig zijn geweest. Gezien de notities en tekens in (aniline) potlood en in inkt, die we in enkele atlassen tegen kwamen en zelfs een vrij nauwkeurige bijtekening in inkt van enkele polders bij Stellendam geven aan dat de atlassen werden gezien en

gebruikt als werkdocumenten in de ruimste zin van het woord. Exemplaren zullen hun weg gevonden hebben naar de burelen van notarissen, juristen, ambtenaren, waterschappen, ambachtsheerlijkheden, (groot)grondbezitters en geïnteresseerden. De omnummering van sectienummers in het gebied van de huidige gemeente Goedereede in een exemplaar van de atlas van Goeree-Overflakkee toont heel duidelijk de hand van een gebruiker die zich hoogst waarschijnlijk beroepsmatig met grondtransacties heeft beziggehouden. Het is ons niet bekend of de atlas van Kips voor hypothecaire doelen is gebruikt. Wel is hij door het vroegere waterschap hoogstwaarschijnlijk als hulpmiddel van de omslagheffing gebruikt. Of dit ook bij gemeenten het geval is geweest is onbekend. Waar kadastrale plans niet geschikt voor waren was voor het uitzetten van civieltechnische werken of stadsuitbreidingen. De gemeentelijk grondslag verschildte. Ook ontbraken veel topografische details.¹² Nuttig als de atlassen ontegenzeggelijk

waren, ze waren ook prijzig. Als we daarbij in aanmerking nemen de geringe bevolkingsdichtheid van de afgebeelde regio's en het opleidingsniveau van de inwoners, dat gezien het plattelandskarakter van deze streken relatief laag was, zal dat geleid moeten hebben tot een achterblijvende oplage.

De inhoud van de atlassen

Kips begint zijn voorwoord met een korte terugblik op het karteringswerk ten dienste van het kadaster. Hij roemt met name de nauwkeurigheid van het geleverde werk en stelt dat in de provincie Zuid-Holland slechts in drie gevallen beroep werd aangetekend tegen een opname door het Topografisch Bureau. De controlerende taak van de provinciale ingenieur-verificateur droeg aan deze nauwkeurigheid zijn steentje bij. En voor Zuid-Holland was dat J.H. Kips. De reden voor de kadastrale opmetingen was een sluitend en accuraat systeem op te zetten voor het heffen van grondbelas-

ting. Na 1828 werden de kadastrale gegevens ook betrokken bij het openbare register van de hypotheeken.

Kips vermeldt verder hoe door de diensten van het Ministerie van Oorlog, van de Domeinen en van de Waterstaat de kadastrale kaarten nuttig kunnen en worden toegepast en merkt op dat daardoor veel tijd en geld bespaard kan blijven. Daarna noemt hij een aantal instellingen, beroepsgroepen en privépersonen zoals gemeentebesturen, notarissen en landeigenaren, die tegen geringe kosten uittreksels uit de kadastrale stukken kunnen aanschaffen. Ook bij het innen van allerlei heffingen door openbare lichamen zou het kadaster zijn dienst kunnen bewijzen. Gezien deze brede inzetbaarheid lijkt het Kips wenselijk, dit waardevolle kadastrale werk grotere bekendheid te geven door 'eene proeve te nemen met het vervaardigen van twee of drie Atlassen, en daarmee overeenstemmende registers van belangrijke en behoorlijk begrensde gedeelten van Zuid-Holland'. Hij werd hierin naar eigen zeggen gesteund door veelvuldige verzoeken van burgemeesters die hem vroegen om kaarten van hun gemeenten in druk te laten verschijnen. Bij zijn keus voor de Hoeksche Waard en Goeree-Overflakkee heeft hij nou niet direct voor twee belangrijke regio's gekozen, althans niet in economische of culturele zin. Wel voor twee goed begrensde, door water omsloten gebieden.

De atlaskaarten, zo vermeldt het voorwoord verder, zijn gestoeld op de kadastrale kaarten zoals die in Nederland van 1806 tot 1833 zijn opgenomen. De afmeting van de kaarten hebben daar een directe relatie mee. Kips comprimeert de kadastrale kaarten met een schaal van 1:2500 tot kaarten met een schaal van 1:10.000. Hierdoor kan hij naar eigen zeggen op een blad dat 'genoegzaam de helft kleiner dan de kadastrale kaarten' is dertien maal meer terrein kwijt. Bij nameting van zowel een kadastrale kaart als een Kipskaart komen we op de volgende afmetingen: kadastrale kaart 67 x 100 cm, oppervlakte 6700 cm² en de Kipskaart 47 x 67 cm, oppervlakte 3149 cm², wat inderdaad ruim de helft kleiner is. Door de aanzienlijke schaalverkleining verloor hij wel wat aan nauwkeurigheid, maar hij achtte dat 'zonder veel nadeel voor de duidelijkheid'.

Zowel voor de deelkaarten als voor de overzichtskaartenkaarten (voor elke atlas één met een schaal van 1:50.000) legt hij de link naar de triangulatie van het Koninkrijk Holland door C.R.Th.

Kraijenhoff, waarmee hij de nauwkeurigheid van zijn kaarten nogmaals onderstreept.

Als minpunt van zijn algemene kaarten - wat hij behendig tot een voordeel ombuigt - noemt hij dat er op contemporaine topografische kaarten zaken worden weergegeven die onder de noemer 'mouvement du terrain' veel informatie verstrekken die zijn kaarten ontberen, maar zo merkt hij hierover op 'daar juist dit gedeelte aan de spoedigst op elkan- der volgende veranderingen onderhevig is, zal dit gemis wellicht hare duurzame waarde meer verzekeren'.

Bij het in druk laten verschijnen van zijn atlassen stuitte Kips op onverwachte bezwaren: hij was zeer ontevreden over de hoge kosten, de traagheid van werken en de onnauwkeurigheid die hij bij professionele steendrukkers aantrof, zodat zijn kaarttekenaars zich bekwaamden in het voor hen nieuwe vak van lithograaf, wat weer als voordeel had dat het lithograferen door ervaren kaarttekenaars de nauwkeurigheid beslist bevorderde. Hij besluit zijn voorwoord met het noemen van voorwaarden onder welke hij zijn serie van twee atlassen zal uitbreiden: het zal niet alleen afhangen van de respons van het koperspubliek, maar door de grote hoeveelheid werk en gepaard gaande moeilijkheden moeten andere - niet nader genoemde - omstandigheden gunstig zijn, om hem tot een 'onbepaalde voortzetting daarvan te kunnen doen besluiten'.¹³

De Atlas van het eiland Goedereede en Overflakkee

Uiterlijk

Omdat de uitvoering van beide atlassen vrijwel uniform is zal de atlas van Goeree-Overflakkee uitgangspunt van bespreking zijn en die van de Hoeksche Waard dienen ter aanvulling.

Mogelijk om de kosten in de hand te houden koos Kips voor een eenvoudige vormgeving van zijn atlas. Hoewel de atlas qua interieur en exterieur bij mijn weten in drie uitvoeringen voorkomt, is eenvoud een eigenschap die deze drie versies gemeen hebben.

Het voor- en achterplat is van vrij grof dubbellaags karton, aan de buiten- en binnenzijde beplakt met papier. De rug is met bruin linnen beplakt en verhult - indien intact - de vijf katernen van het binnenwerk. Zowel het gebruikte bindtouw, als

het karton, het verplakte papier en het ruglinnen zijn bij diverse onderzochte exemplaren beschadigd, door restauratie hersteld of vernieuwd. Exemplaren die de tand des tijds waardig hebben doorstaan zijn mij op een enkel goed bewaard exemplaar na, dat begin 21ste eeuw door antiquariaat Quist te Dordrecht werd aangeboden, niet bekend.

Voor- en achterplat zijn met lichtbruin of met écru papier beplakt met op het voorplat de volgende tekst: *Atlas | van het eiland Goedereede en Overflakkee, | overeenkomstig de kadastrale kaarten, / vervaardigd door | J.H.Kips, | ingenieur-verificateur van het kadaster des rijks, | en gewezen provinciale ingenieur-verificateur van het | kadaster in Zuid-Holland. | Met een Register. | 's Gravenhage, | ter boekdrukkerij van J. Kips, J.H. zoon. | 1835.*

Alle drie de nader te bespreken types vertonen dezelfde tekst. De uitvoering valt echter uiteen in twee soorten. Bij de ene soort wordt de tekst - deels in sierletter - omgeven door een drie centimeter brede ornamentale kaderrand met eikenblad en vaasmotieven, die evenals de tekst op het papier van het voorplat is gedrukt. Dezelfde kaderrand wordt op het achterplat herhaald, met hierin een vignet van landmeetkundig instrumentarium omgeven door een lauwerkrans. Bij de andere soort is de tekst typografisch strakker - alleen de naam van de auteur is in sierletters - en ook het kader is met een breedte van acht millimeter en een gestileerd klaverbladmotief veel eenvoudiger. Bovendien zijn tekst en rand op een los vel papier gedrukt, dat op zijn beurt weer op het beplakte voorplat geplakt is. Het achterplat is hier blanco.

Na het openslaan van de atlas volgt eerst een schutblad en daarna een blad met de tekst *Atlas | van het eiland | Goedereede en Overflakkee*. De daaropvolgende titelpagina op weer een nieuw blad bevat een herhaling van de tekst op het voorplat met als toevoeging de tekst: *bevattende de kaarten van | de gemeenten Ouddorp, Goedereede, Stellendam, Onwaard, | Roxenisse, Melissant, Dirksland, Herkingen, Sommeldijk, | Middelbarnis, Stad, Nieuwe Tonge, Oude Tonge, den Bommel | en Ooltgensplaat*. Het jaartal 1835 onderaan is nu in Romeinse cijfers. Dit titelblad is voor alle typen van deze atlas hetzelfde.

Het volgende blad is aan weerszijde bedrukt met het voorbericht of voorwoord, hoewel dit opschrift of enige

4. Kaart van de gemeente Ooltgensplaat in de atlas van Goeree-Overflakkee (collectie Streekarchief Goeree-Overflakkee).

andere vorm van aanhef ontbreekt. De functie van deze tekst is echter duidelijk, gezien de inhoud en de plaats in het boek. Dan komt er weer een blad dat enkelzijdig bedrukt is met een *bladwijzer*, waarop de aanwezige kaarten genoemd worden met als eerste de *topografische kaart van het eiland Goedereede en Overflakkee*, in dit artikel 'overzichtskaart' genoemd, die geen nummer heeft gekregen. Hieronder, in de sector 'bijzondere kaarten', begint voor het eerst een paginanummering die dus eigenlijk een kaartnummering is.

In de meest linkse kolom noemt hij zes groepen van kaarten met in de kolom ernaast de gemeente of gemeenten die in desbetreffende groep vallen. Hier legt hij dus ten uitvoer wat hij in het voorwoord als werkwijze heeft beschreven namelijk: 'Men [d.i. de auteur] heeft ook het grondgebied van eene of meer gemeenten op een tot vier bladen van den Atlas aan een gevoegd, om daardoor de duidelijkheid

der voorstelling te bevorderen, en meer terrein op minder getal bladen te kunnen plaatsen.'¹⁴

De tweede kolom noemt de toenmalige vijftien eilandgemeenten, met accolades aan de groepen van kolom één verbonden, waarna in de derde kolom de bladnummers vermeld worden waarop deze gemeenten of delen ervan te vinden zijn. De vierde en laatste kolom tenslotte geeft de nummers van de bladzijden uit het als los boekje bijgeleverde *Register*, waar voor het eerst de desbetreffende gemeente aan bod komt.

Dan, na vijf bladen komen we bij het kaartgedeelte van de atlas. Kips had gemakkelijk twee bladen kunnen besparen: vond hij dat zijn atlas met dertien dubbele bladen wat aan de dunne kant gebleven was en was enige aandikking gewenst? Een vluchtige blik in atlassen 50 jaar voor en 50 jaar na de uitgave van Kips' atlas leert dat die na het schutblad wat sneller ter zake komen.

Kaartinhoud

Afgezien van de reeds besproken verschillen in de uitvoering van het voorplat kan men naar de uitvoering van het interieur drie typen onderscheiden. Het meest aansprekend is de uitvoering – die we met de letter A zullen aanduiden – waarin het buitenwater lichtblauw en bepaalde dijken en gebiedsgrenzen door grenskleuren worden aangegeven. Type B heeft een volkomen zwart/wit interieur en type C is eveneens zwart/wit, maar met blauw buitenwater. Het type voorplat lijkt niet determinerend te werken: het wat rijker versierde voorplat kan evengoed op een randgekleurd type als een zwart/wit type geplakt zijn.

Van type C zijn ons de minste exemplaren onder ogen gekomen en van type A de meeste, maar het totale aantal onderzochte atlassen is te gering om hieruit conclusies te trekken. Over type B en C is niets te vertellen wat niet gevoeglijk

5. Kaart van de gemeente Nieuw-Beijerland in de atlas van de Hoeksche Waard (part. coll.).

Afb. 6. Kaart van de gemeente Oud-Beijerland in de atlas van de Hoeksche Waard (part. coll.).

bij type A kan, zodat we ons tot bespreking van A kunnen beperken.

De kleuring

De kaarten zijn uitgevoerd in steendruk. De kleuren zijn vermoedelijk met de hand aangebracht. Voor de grenslijnen is dit evident, voor de grote wateren is dit echter niet met zekerheid te zeggen. Als men in type A de kleuring op functionaliteit onderzoekt, valt op dat de meerwaarde van de kleuring niet alleen bestaat uit een betere inzichtelijkheid van de kaart, maar dat de auteur de gebruiker daarmee nog iets meer wil laten zien.

Bekijken we de overzichtskaart van het eiland dan zien we dat de gemeentegrenzen gekleurd zijn, behalve als het buiten-dijken betreft. Als enige kaart is hier het buitenwater niet gekleurd. Ook valt op, dat aangrenzende gemeenten van kleur verschillen, maar dat dezelfde kleur soms weer in een verder gelegen gemeente herhaald wordt. Dit ziet er niet alleen maar leuk uit, maar is ook doelmatig omdat overal waar gemeenten aan elkaar grenzen gebruik wordt gemaakt van een dubbele grenskleur. Op deze wijze is snel te zien welke gemeenten op welke locaties aan elkaar grenzen.

Deze dubbele grenskleur zien we ook in alle deelkaarten terug en wel in dezelfde kleuren voor de gemeenten als op de overzichtskaart. Het gebruik en de uitvoering van de kleuring wordt in de deelkaarten wel iets meer gedifferentieerd dan in de overzichtskaart. Niet alleen de gemeentegrenzen, maar ook de poldergrenzen worden in dezelfde kleur weergegeven en als de polder wordt onderverdeeld, bijvoorbeeld in hoeken, tienden, blokken of secties, dan worden deze eveneens door kleur omgeven. Waar gemeentegrenzen elkaar raken wordt de randkleuring middels uitvloeiing verbreed. Soms is dit door veroudering van het papier en het vervagen van de kleur moeilijk meer te zien, maar zo was het in 1835 wel bedoeld. Gedeelten van kaartbladen, die niet in de titelovaal/cartouche worden genoemd, blijven ongekleurd en komen dus elders aan bod.

Beeldelementen

De deelkaarten bevatten geen legenda. Dat is niet nodig want deze wordt onder het kopje *Verklaring van Teekens* omkaderd weergegeven in de linker onderhoek van de overzichtskaart. Ze bevat de volgende beeldelementen met de betekenis van: kerk, gebouw, watermolen, korenmolen, vaart/watering/sloot, straatweg, weg, voetpad, dijk, kade, gemeentegrens en provinciegrens.

Zoals eerder gezegd bij de *bladwijzer*, heeft Kips de toenmalige vijftien gemeenten in zes groepen geplaatst, waarbij alleen groep vijf en zes uit één kaartblad bestaan en de overige groepen uit twee (2x), drie en vier bladen. Elke groep heeft één ovale titelcartouche met ook de vermelding van de auteur en zijn functies, die op de eerste (of enige) kaart van de groep geplaatst is en twee of drie schaalstokken in Nederlandse Ellen (= meters) en Voornse - of andere Roeden, die in een kader op de laatste (of enige) kaart van de groep staan. Er is een uitzondering gemaakt in groep 4, waar de cartouche pas op het derde van de vier bladen geplaatst is, waarschijnlijk omdat een reeds behandelde groep meer dan de helft van dat blad beslaat en er dus ruimschoots plek is in dit reeds eerder gedetailleerd weergegeven kaartgedeelte.

Elke gemeente wordt verdeeld in secties, die een letteraanduiding meekrijgen en waarbinnen de percelen genummerd worden, voor iedere sectie te beginnen bij 1.

Op de overzichtskaart wordt het buiten-

7. Detail van de kaart van de gemeente Oud-Beijerland in de atlas van de Hoeksche Waard (part. coll.).

8. Kaart van de gemeente Goudswaard in de atlas van de Hoeksche Waard (part. coll.).

water met een golvende arcering weergegeven, op de deelkaarten niet, maar wel het wat bredere binnenwater. Op een gedeelte van de kaart dat buiten de op dat blad behandelde groep valt,

worden alleen de hoofdelementen weergegeven: de intekening van de percelen met hun nummers is voorbehouden aan het gedeelte dat aan de orde is.

Register

Het register lijkt qua fysieke uitvoering sprekend op de atlas. Het formaat van het Register is echter kleiner, namelijk 23x15 cm. Voor- en achterplat zijn van karton, beplakt met papier dat voorzien is van een brede gedrukte ornamentele kaderrand. In dit kader lezen we de tekst: *REGISTER | behoorende | bij den ATLAS van het eiland | GOEDEREDE EN OVERFLAKKEE, | overeenkomstig de kadastrale aan- | wijzende-tafels / zamengesteld | door | J. H. KIPS, ingenieur-verificateur van het kadaster des rijks, | en gewezen provincialen ingenieur-verificateur van | het kadaster in zuid-holland. | 'S GRAVENHAGE, | ter boekdrukkerij van J.Kips, J.H.Z. | MD CCC XXX V.* Dezelfde tekst wordt nogmaals herhaald op de titelpagina. Het achterplat toont hetzelfde vignet van de atlas, maar zonder de lauwerkrans. Na een lijst van afkortingen volgt dezelfde bladwijzer als in de atlas, waarna in die volgorde de tabellen van de gemeenten worden weergegeven op in totaal 205 bladzijden.

Voor elke gemeente wordt in de bovenmarge de sectie genoemd; voor Ouddorp zijn dat de secties A t/m E, terwijl een kleine gemeente als Goedereede niet verder komt dan A en B. Elke tabel is verdeeld in drie kolommen waarin het perceelsnummer, het gebruik van de grond en de oppervlakte (in bunders, roeden en ellen) zijn vermeld. Drie van deze tabellen passen op een bladzijde en aan het eind van elke gemeente komt een 'verzameling', ofwel een totaal van alle oppervlaktes per sectie en een algeheel totaal voor de gemeente. Op de laatste bladzijde is een *algemeene verzameling* afgedrukt van alle vijftien gemeenten tezamen, waardoor men de oppervlakte van het hele eiland leert kennen.

De Atlas van den Hoekschen Waard

Uiterlijk

De uiterlijke verschijningsvorm van de *Atlas van den Hoekschen Waard* wijkt slechts in minieme details af van die van de *Atlas van het eiland Goedereede en Overflakkee*. Zo zijn materiaalkeus, en uitvoering van het voorplat aan elkaar gelijk en zien we na opening

een schutblad, een blad met de titel, daarna weer een uitgebreid titelblad dat ook weer de gemeenten, de auteur, de uitgever en het jaartal vermeld. Alles conform de zusteratlas op een verandering van typografie in enkele regels na.

Het voorbericht in beide atlassen is volkomen identiek wat ook geldt voor de daarop volgende bladwijzer, met dien verstande dat bij de *bijzondere kaarten*: meerdere gemeenten verdeeld over achttien in plaats van twaalf kaarten vermeld staan. De extra zes kaartbladen ten opzichte van de atlas van Goeree-Overflakkee brengen ook een hogere prijs met zich mee. In een advertentie in het *Dagblad van 's-Gravenhage* van 29 mei 1835 waarin boekdrukkerij J. Kips zijn twee atlassen aanprijst, kost de atlas van de Hoeksche Waard f 50,- en die van Goeree-Overflakkee f 35,-. Blijkens deze advertentie kon een boekhandelaar de atlassen niet vrijblijvend bestellen: er moest direct betaald worden.¹⁵

Kaartinhoud

Door de gehele atlas heen ziet men lichte typografische verschillen ten opzichte van de *Atlas van Goedereede en Overflakkee*, die echter onbesproken zullen blijven.

Deze atlas kent bij de schaalstukken - afwisselend naar plaatselijk gebruik - naast de Nederlandse el, twee lengtematen: de Rijnlandse Roede en de Putse of Geervlietse Roede. Deze komen in de Goeree-Overflakkee atlas ook voor, aangevuld met de Voornse en de Sommelsdijkse Roede. Het systeem van kleuring en het gebruik van beeldelementen is voor beide atlassen hetzelfde.

De door ons onderzochte atlas van de Hoeksche Waard bevatte verrassend genoeg vier kaartbladen van de achttien die ongekleurd waren, namelijk de nummers 9, 11, 13 en 16. Naar de reden van deze mengvorm kunnen we slechts gissen. Gezien het jaartal (1835) kunnen we een bewuste keuze van de klant uitsluiten, iets wat een eeuw daarvoor heel reëel geweest zou zijn in een atlas factice. Mogelijk was er ten tijde van het inbinden van dit exemplaar niet voldoende voorraad van gekleurde bladen.

Het zoeken naar verschillen tussen de twee atlassen werd mede ingegeven

door de vraag welk van de twee - beide uit 1835 - het eerst werd ontwikkeld en uitgegeven. Hierop kon geen antwoord gevonden worden. Ook de bovengenoemde advertentie bevatte geen aanwijzing. Deze vraag moet waarschijnlijk in het archief van de drukker gezocht worden, maar als dat al bewaard is gebleven, dan hebben wij het niet kunnen ontdekken. Misschien is daar ook het antwoord te vinden op de vraag of Kips kosteloos mocht beschikken over personeel en gegevens van het kadaster.¹⁶

Register

In het uiterlijk, de lay-out en het gebruikte systeem is geen enkel verschil te vinden met het register behorende bij de Goeree-Overflakkee atlas.

Conclusie

De tweelingatlassen van Kips zijn de vroegste atlassen van relatief kleine deelgebieden van een provincie, waarvoor zo consequent gebruik gemaakt is van het werk van het Kadaster. Kips heeft met zijn atlassen een klein monument voor zichzelf opgericht. Ons heeft hij een gedetailleerd overzicht van Goeree-Overflakkee en de Hoeksche Waard in zijn tijd nagelaten. Alleen daarvoor al zij hij geprezen.

Noten

1. J.H. Kips, *Atlas van Goeree-Overflakkee* ('s-Gravenhage: Kips, 1835), blz. 1 van het voorbericht.
2. C.J. Kluvers, *Het kadaster, de hypotheecaire boekhouding en het scheepsregister* (Groningen: Noordhoff, 1930), 12-14.
3. C. Koeman, C. 1983. *De geschiedenis van de kartografie van Nederland* (Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1983), 227.
4. P.S. Teeling, *Landmeters van de kadastrering van Nederland* ([Apeldoorn]: Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, 1994), 168.
5. Idem, 171.
6. Wet van 11 februari 1816, Staatsblad nummer 14. Zie ook J. Franse, *Hypotheecair-, Kadastraal- en Scheepswetboek* (Zierikzee: Van Dishoeck, 1882), 211.
7. Aanwezig in het archief van de Kadastrale inspecteur 1811-1834, Nationaal Archief, sign. 3.08.01.

8. M. van Egmond, *Kartografie van de provincies Holland en Utrecht op het web*. In: *Geo-Info* (2007-2009).
9. Voor de genealogische gegevens ben ik dank verschuldigd aan mevrouw H. Faassen te Stiens en mevrouw E. Lassing-van Gameren te Oude-Tonge. Ook werden veel gegevens ontleend aan Teeling, op.cit.
10. Kips 1935, blz. 2 van het voorbericht.
11. Idem.
12. Koeman 1983, 227.
13. Kips 1935, 2.
14. Idem.
15. Advertentie in *Dagblad van 's-Gravenhage*, d.d. 29 mei 1835.
16. Het zal moeilijk zijn hier iets van te vinden, blijkens een advertentie in het dagblad van 's-Gravenhage ging de drukkerij van J.Kips J.Hzn in 1838 in andere handen over.

The atlases of the Hoeksche Waard and Goeree-Overflakkee from J.H. Kips published in 1835 / Jan Hoving and Jan Leendert Lokker

Trained as a surveyor, J.H. Kips started his working life in the service of the Dutch cadastre in 1806 and, in the course of his career, rose to become Surveyor-General in the province of Zuid-Holland, then of Utrecht and finally of the Netherlands. In this capacity he had access to, and use of, the 1:2500 cadastral maps of the Hoeksche Waard and of Goeree-Overflakkee which he reduced to the scale of 1:10.000.

The two resulting atlases were both privately published in 1835 by his son J. Kips who owned a printing shop in The Hague. Kips saw the publication as an experiment to investigate the feasibility of producing a longer series of similar atlases, but must have refrained from doing so because of unfavourable circumstances - a possibility he already hinted at in his preface.

In this preface he explained that there was a demand for accurate, fairly large scale, atlases; and he enumerated quite a few possibilities for using them.

The set-up of the two atlases was similar: a title page, a preface, a table of contents, a general map scale of 1:50.000 and 12 (for Goeree-Overflakkee) or 18 (for de Hoeksche Waard) municipal maps at the scale of 1:10.000. As to colouring, there are 3 types: uncoloured; blue colouring of the estuaries; and as the second, but with coloured boundaries. A quarto-sized 'Register' of approx. 200 pp., in which were given the section numbers, use of the land and the acreage of every plot, was issued to complement each atlas.

The two atlases are the earliest examples of mapping relatively small parts of a province for which cadastral maps were used so consistently.

De vroegst te dateren wandkaart van de Antwerpse uitgever Gerard de Jode is een wandkaart van Europa uit 1560. Als auteur staat een zekere Bartolomeus Musinus vermeld. Uit nadere analyse blijkt dat het hier gaat om een handig verdoezelde kopie van een in 1555 verschenen wandkaart van Europa van de hand van de Keulse kartograaf Caspar Vopelius.

Peter H. Meurer

Musinus' wandkaart van Europa, 1560

Gerard de Jode (1509/17-1591) had samen met Hieronymus Cock (1507/10-1570) een belangrijk aandeel in de ontwikkeling van Antwerpen tot het belangrijkste centrum van de (land)kaartproductie ten noorden van de Alpen. Hij werd in 1547 als *printvercooper* in het Sint Lucasgilde opgenomen, verwierf in 1549 het burgerrecht van de stad Antwerpen, en een jaar later het drukprivilege. De grafische uitgeverij die hij daarna opbouwde voerde een breed spectrum van producten, waarbij al vroeg de nadruk op de kartografie viel.

Het oudst bekende kaartwerk van De Jode is een wereldkaart in twee bladen naar Giacomo Gastaldi uit 1555. Snel daarop volgden enkele wandkaarten in meerdere bladen, waarvan we de volgorde echter niet meer kunnen reconstrueren. Verder kennen we twee gedrukte kaarten uit het jaar 1562, die beide sporen van correctie vertonen zodat we aan moeten nemen dat er een eerdere uitgave aan vooraf ging. Het betreft: - Een wandkaart van het Heilige Roomse Rijk getiteld *Nova universae Germaniae descriptio* (in vier bladen) verscheen waarschijnlijk voor de eerste keer bij De Jode in 1560. De basis daarvoor vormde een door Heinrich Zell (1518-1564) rond 1544 in Straatsburg vervaardigde kaart. De versie van De Jode is op basis van vele regionale kaarten gecorrigeerd en uitgebreid.

- Een eveneens met 1562 gedateerde kaart van Noord-Europa getiteld *Terrarum septentrionalium ... descriptio* in zes bladen van de uit Gent afkomstige Lievin Algoet († 1547). Het gaat hier waarschijnlijk om een oorspronkelijke uitgave die niet nauwkeurig te dateren is.

Pas in het midden van de jaren 1560 wordt de datering zeker. Genoemd kunnen worden wandkaarten van de wereld (1564 in 8 bladen) en van Azië (1567 in 8 bladen) van Abraham Ortelius (1527-1598). De Jode was de aanvankelijke uitgever van Ortelius, voordat de laatste hem zelf als atlasuitgever ging beconcurreren.

Kartobibliografische gegevens

De oudst bekende en bewaarde wandkaart uitgegeven door De Jode is dus een kaart van Europa die waarschijnlijk in 1560 uitkwam. Deze kaart heeft tot nu toe in de vakliteratuur nauwelijks aandacht gekregen en is ook niet volledig beschreven. De langs de bovenrand van de kaart aangegeven eerste titel luidt: EVROPAE TOTIVS ORBIS PARTIVM AMOENISSIMÆ COMMODA IAM RECENS ABSOLVTAQVE DESCRIPTIO. Als tweede titel staat in een half ovaal kader rechts-onder (op blad 6): NOVA | DESCRIPTIO | TOTIVS | EVRO: | PAE AVTORE | BARTHOLOMEO | MVSINO 1560.

In de buitenrand van het schriftkader staat onderaan rechts (blad 6) het adres: *Antuerpie Gerardus Judeus excudebat*. In het opgerolde papierkader linksonder (blad 4) staat een Ten geleide (zie voor de vertaling hieronder bij X):

Post q̄litas candidiſ. lector ab alijs di- uersus autoribus multas Europæ descript- | tiones, non abs re nobis uisum fuit eam | operam quam nos etiam aliquando in | ea describenda pro nostro uirili impen- | dimus, tandem

in gratiam buius scientiæ | studiosorum uobis cōnnunicare: et hoc eo | lubentius, quod ob formam minorem, uenustatemqz maiorem quam prē c̄q̄eris ante hac editis b̄q̄ nostra | ni fallor) habet, uobis gratissimam fore nobis ipsis omnino persua seramus: quod si nobis hoc idem | uidebitur, uestramq̄ expectationem non fefellerimus, ut beni consuletis qūsitum uolimnis: sin uero | neuus unus aut alter (ut nullam opus tam perfectum quin semper aliquit addi aut demi potest) | occurserit, pro tua humanitate beneuolo corrigere disignaberis: iudicabisque simul cum | Plinio in nullo genere ueniam iustiore eſe quam in hac re, minimeque mirum | esse, hominem genitum non omnia nosse. Vale.

In het opgerolde papierkader rechtsboven (bladen 2 en 3; zie voor de vertaling hieronder bij Y) staat de volgende tekst over Europa:

Europa licet aliarum mundi partium minima | longe tamen omnium est pulcherrima, tanta | enim in ea locorum nobilitas inest, tanta rerum | singularum, populorumq̄ claritas, tam assidua | insignium urbium gratia, tam fertiles campi, tam | opaca nemora, tot lacus, tot amnium fontiumq̄ | ubertas, tot deniq̄ maria, tot celeberrimi | portus in ea passim reperiuntur, ut omnium | consensu inter c̄q̄eras orbis partes primas teneat | cuius regiones seu partes mox paulo singularium | describemus.

Over het kaartblad verdeeld staan 13 tekstkaders, aangegeven met de letters A-O (waarbij D ontbreekt), met gegraveerde geografische opmerkingen over de afzonderlijke landen in het Latijn. De Nederlandse vertaling van deze opmerkingen zijn in boekdruk op afzonderlijke blaadjes gedrukt en in een kader rechts-onder geplakt (met de correcte numme-

Dr P.H. Meurer, is onafhankelijk onderzoeker in de historische kartografie.

ring van A tot N). Zie daarvoor ook de bijlage.

Middenboven, op blad 2, staat een kompasroos met een onderverdeling in acht windstreken en beschrifting in het Italiaans en middenonder (op blad 5) een vergelijkbare kompasroos met Nederlandse beschrifting. Om de hele kaart heen loopt een decoratieve rand met een meandermotief. Aan de binnenzijde daarvan vindt men steeds in het midden de namen van de vier windstreken in het Latijn.

Rechtsonder (op blad 5) staan vier schaalstukken (versierd met een steekpasser): *Mil Italica* (50 = 15 mm), *Mil Hispan* (50 = 56 mm), *Mil Ger Mag* (50 = 74 mm), *Mil Ger Com* (64 = 74 mm); omgerekend bedraagt dat ongeveer 1:5.000.000.

Links naast de schaalstukken staat de opmerking: *Ob uarietatem miliarum in Germania | nec non alijs in locis non tam exac | tas locorum dimensiones exigit a | uobis beneuolus lector.*

Het betreft afdrukken van koperplaten op zes bladen met verschillende afmetingen (blad 1, 2, 4 en 5 elk ca. 34 x 44,5 cm, blad 3 en 6 elk ca. 34 x 15,5 cm. Deze bladen zijn in twee rijen van elk drie bladen gemonteerd. De afmetingen van deze montage bedragen 68 x 104 cm.

Exemplaren van deze kaart zijn aanwezig in de Bibliothèque Nationale de France, in Parijs (Ge B-1102 Res.) en in de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel (KS 4).

Wie was Bartolomeus Musinus?

De auteursvermelding *autore Bartolomeo Musino* stelt kaarthistorici al een eeuw lang voor problemen. Het is tot nu toe niet gelukt enige biografische gegevens laat staan enig spoor van deze man terug te vinden. Alleen al de vertaling van zijn naam in het humanistenlatijn geeft al problemen. De term *musio* wordt in laat-klassiek Latijn gebruikt voor 'kat', en het werkwoord *musinare* is een parallelvorm van *muginare*, ofwel 'een zaak uitgebreid overwegen'. Maar voor een daaruit voortkomende reconstructiepoging zoals 'Barthel de Katte' ontbreekt iedere basis.

Men dient mogelijk eerder te denken aan een herkomstaanduiding. In Frankrijk kent men bijvoorbeeld meerdere plaatsen die Mussy of Mussy heten, die vanaf de late middeleeuwen ook in persoonsnamen opduiken. De verbinding met het gehucht Muizen bij Mechelen

is echter waarschijnlijker. Dus mogelijk gaat het bij onze kaartauteur om ene 'Barthel van Muizen'.

De teksten

Zoals gezegd staan er 16 tekstvelden op de kaart. Rechtsboven (blad 2 en 3) staat een eulogie op Europa, en de Latijnse tekst luidt, vertaald (Y):

'Ook al is Europa het kleinste van de werelddelen, het is ook veruit het mooiste van alle. Het wordt namelijk gekenmerkt door zo'n grote voornaamheid en een dergelijke glans van afzonderlijke dingen en volken, haar steden hebben een dusdanig aanzien en haar velden zijn zo vruchtbaar en haar wouden zo schaduwrijk, het bevat zoveel meren, rivieren, bronnen en zeeën, dat iedereen het erover eens is dat het de eerste plaats onder de werelddelen inneemt. We zullen hierna kort op de afzonderlijke landen en delen ingaan.'

Deze afzonderlijke beschrijvingen in het Latijn staan in 13 tekstkaders over de kaart verspreid. Het Ten geleide in het tekstkader linksonder verwijst naar de achtergrond van het ontstaan van de kaart. De tekst in soms slecht Latijn en met veel schrijffouten luidt in vertaling: (X)

'Nadat, gelukkige lezer, er al veel beschrijvingen van Europa door andere auteurs zijn uitgegeven, leek het ons niet onverstandig het beschrijvingswerk waar ook wij eens onze beste krachten aan wijdden U, ten nutte van de beoefenaars in deze wetenschap, niet te onthouden. We doen dat ook daarom des te liever omdat onze versie vanwege haar kleinere formaat en de fijnere uitvoering – als ik me niet vergis – beter is dan de tot nu toe verschenen versies. We zijn er ten volle van overtuigd dat dat u zeer welkom zal zijn. Omdat wij er net zo over denken zullen we u niet teleurstellen, en wel omdat het gevraagde naar tevredenheid is. Maar mocht de een of andere fout voorkomen (want geen werk is zo volkomen dat men er niets aan zou kunnen toevoegen of kunnen weghalen) hopen wij dat u op basis van uw kennis zult willen aangeven dat het verbeterd moet worden. En we hopen dat U, net zoals Plinius, moge oordelen dat er nergens een zo terechte consideratie geldt als op dit gebied, en dat het niet verwonderlijk is dat wie als mens geboren is niet alles weet. Het ga u goed!'

Deze tekst vormt een bijzondere combinatie van onzekerheid en zelfbewustheid. In principe worden er geen concrete mededelingen in gedaan.

De kaart in zijn tijd

Het is zeker niet zo dat deze door De Jode uitgegeven wandkaart van Europa de lacune vult die in het Ten Geleide wordt gesuggereerd. In 1560 was de Midden-Europese kaartenmarkt al zeer goed bediend.

- in 1554 verscheen na een lange voorbereiding de wandkaart van Europa (in 15 bladen, 134 x 160 cm) van Gerard Mercator (1512-1594).
- eind 1555 volgde de wandkaart van Europa (in 12 bladen, 98 x 127 cm) van de Keulse kartograaf Caspar Vopelius (1511-1561).

In 1560 waren deze beide uitgaven nog in de handel. Bovendien waren ze allebei door een tienjarig keizerlijk drukprivilege beschermd tegen kopiëren.

De eerste vermelding van het bestaan van de Musinus-kaart zijn de vier exemplaren die onder de aanduiding *Europa de Jude* in de rekeningboeken van het Antwerpse huis Plantijn verschijnen. Maar dat is gelijk ook de enige aanduiding van de kaart in de rekeningen van Plantijn.

De kaart bleef echter verder in de handel. De catalogus van de herfstbeurs in Frankfurt van 1573 bevat onder een soort speciale vermelding *Allerley Mappen und Landtafflen, auff Duch gezogen und gemalt*. Daaronder waren gemonteerde en gekleurde exemplaren van 17 gedrukte wandkaarten uit Antwerpen begrepen. De uitgeverij De Jode is daaronder sterk vertegenwoordigd, onder andere met kaarten van Algoet, Zell en ook met de kaart getiteld *Europa Bartholomei Musini*.

Het valt op dat één vermelding ontbreekt: in de *Catalogus auctorum tabularum geographicarum*, die Abraham Ortelius vanaf 1570 als supplement aan de Latijnse uitgave van zijn atlas *Theatrum Orbis Terrarum* toevoegde worden de Musinus-kaart noch zijn auteur vermeld. Dit zorgvuldig samengestelde compendium bevat de namen van alle ook maar enigszins belangrijke kartografen, in zoverre het de auteurs van oorspronkelijke kaarten betreft. De zeer goed op de hoogte zijnde Ortelius heeft deze uit Antwerpen afkom-

De dertien korte teksten over afzonderlijke landen

Latijnse versie

- A PALESTINA olim I Chanaan dicta Re- I gio vrbe Hierosolÿ- I ma insignis et Balsa- I mo inclÿta, quod om- I nibus ãloribus prõ I fertur et in hac re- I gione sola prouenit.
- B GRÆCIA omnis quondam erudi I tionis mater, unaque ex præcipuis I et insignioribus Europæ Regioni- I bus, hodie verò sub barbaris po- I pulis inculta iacet.
- C ITALIA, terrarum domina, insigni I fertilitate prædita acerrimisq; inge- I nijs semper dotata fuit: vndique cin- I gitor mari, præterquam quo Alpi- I bus continã iungitur. Nulla est Regio I celebrior, quæque opulãiorib^s magnifi- I centiusq; extructis vrbib^s merito superbiat.
- E SICILIA olim continens Ita- I liã adhesit, hanc olim Cyclopes I habuere. Aethna monte cla- I ra est. Maris mediterranei I insularum maxima est.
- F CORSICA et Sardinia Maris me- I diterranei insulõ hã herba Sardoa ce- I lebris quõedentibus eam oris rictum I ita contrahit, ut ridendo morian- I tur. illa melle amaro et Cacoche I gemma insignis.
- G HISPANIA, exoticarum I mercium in nostram Euro- I pam aduectrix, vndique al- I luitur mari, excepta ea par- I te qua Galliam contigit, I ibi altissimis montibus, quos I Pÿrenæos vocant, separatur I à Gallia.
- H GALLIA, ab antiquis tem- I porib^s semper culta, tam in vr- I bibus et oppidis, quam in a- I gris, hortis, et pratis: potis- I simum autem in Prouincia, & I Regionib. adiacentib. mari I Mediterraneo, mira est fer- I tilitas, vt etiã Cupressi et I Rosmarina passim sua sponte I proueniunt.
- I ANGLIA, optimæ lanæ feracis- I sima, habet aerẽ quàm Gallia I temperatiorem: optimum frugi- I bus atque arboribus, et alendis I aptum pecoribus atque iumen- I tis, quorum est magnus nume- I rus, et præcipue ouium, quia nul- I los lupos alit. Est diues plumbo, I ferro, argento, atque canibus I ad venandum aptissimis.
- K GERMANIA, Imperio nobilis, I fortissimarum gentium altrix Re- I gio totius Europæ amplissima, oli I m vniuersum aut sÿlvis horrida, I aut paludibus infæcunda: nunc I verò (vt videmus) amænissima.
- L GOTHIA, tam I populosa, vt à Pli- I nio Gentium offi I cina dicatur, ho- I die in multa Re- I giones diuiditur. I vt sunt Noruegia, I Gothia, Suecia, I Lappia etc.
- M RUSSIA, terra fertilissima, ceræ I et mellis feracissima, optimus ibi I medo et hi magni cerarum orbes, I qui ad nos vsque deuehuntur, ibi sunt.
- N MOSCHOVIA I Regio latissima I cuius vrbs præ- I cipua Moskua I habet 14000 I passus in circui- I tu. Hic argenti I signati nullus I est usus.
- O SARMATIA, olim Scythi- I a habitatur absque ciuita- I tibus et castris: eorum do- I micilia ex culmo, arundi- I ne, et lignis: gens vaga- I bunda.

Nederlandse versie

- A T heylich lant voortijts Palestina gehee I ten, is seer bekend deur de Coninclyke stat I Ierusalem dyer in gelegen is, en deur tbal- I saemcruyt datter in wast ende nergens an I ders inde werelt, welcx rueck alle ruc- I ken te bouen gaet
- B Griekenlant was eertijts de moeder I ende en schole van alle scientien, ende een I van de principaelste ende vermaerste lant- I schappen van Europa, maer nu ist onder I der Tuercken ende Barbaren handen gehe- I heel verwoest.
- C Italien een costelyck lant van grooter I vruchtbaerheyt, heeft altijd met verstan- I dighen gheesten begaeft gheweest: de zee I loopter rontsomme, behaluen daert deur I de grooten bergen Alpes geheeten aen ter- I ra firma ghevest wordt. Men vindt geen I vermaerder lant, oft dat met ouerrijcke I ende heerlycke ghetimmerde steden beter I verciert is.
- D Sicilien heeft eertijts aen Italien ghe- I hecht gheweest: hier pleghen de Ciclopen I te wonen. het is tgrootste eylant vander I middelzee. tis seer bekend deur den berch I Ætna, hedensdaechs Monte Gibello gehee I ten, die altijts brant.
- E Corsica ende Sardigna beyde eylanden I der middelzee, de en is seer bekend deur het I cruyt datter wast Sardoa geheeten, dwelc I den menschen diet eten al lachende doet I steruen: dan der is bekend deur den honich I dyer bitter is, ende datmer den steen Ca- I tochites vindt, die de hant daerment mede I aantast tot hem trect gelijk lijm.
- F Spaignen brengt ons veel vremde co- I menschappen int lant, het leyt rontomme I inde zee behaluen daert aen Vrancrijk I gehecht is, daer heeftet het seer hooch ge- I berchte de Pyrenei geheeten.
- G Vrancrijk heeft van eertijts alijt wel I bewoont gheweest, ende so wel met steden I en dorpen, als met goede ackeren, houe, I ende beemden verciert geweest, prin- I cipalick in Prouencen en in de lant- I scappen ontrent der Middelzee gele- I gen, alwaer so groeten vruchtbaer- I heyt is, dat daer den Rosemarijn ende Cypressse int wilde wast.
- H Enghelant ist beter ghetempereert I van lochte dan Vrancrijk. T is seer I rijk van goede wolle, ende bequaem I om vee the voedene, principalick scha- I pen dyer seer veel sijn, egeen woluen I en sijnder: het heeft seer veel loots I ende het beste tin.
- I Duytschlant, dwelck met het Room I sche Imperie verhooght is, gheeft een I manbaer en sterck volck. Dit is het I wijtstreckende lantschap van gheheel I Europa. Voortijts ist geheel wilt, vol I boschagien, ende marasschen geweest, I maer nu ist, ghelijckment siet, geheel I playsant, ende wel betimmert.
- K Noortsche landen, eertijts onder I den naem Gothia begrepen, sijn alijt I (ghelijck de historien betuygen) seer I volckrijk geweest. Sij sijn nu in veel I lantschappen gedeylt, als Norwegen, I Sweden, Lappenlant, Finmarck, Bod- I den &c.
- L Russen is een vruchtbaer lant, het I geeft veel honichs, men maect hier dõl mede, ende die groote ronde schyuen I wasch comõvan daer in onsen landen.
- M Moscouien strect breed ende wijt, I de hoofstadt heet Moscu, ende heeft I 14000 schreden omgaens. Daer en I in gheen gemunt ghelt ganckbaer.
- N Tartarien, eertijts Sarmatia ghe- I noemt, wordt bewoont sonder steden I oft sloten. Hun huysen sijn van stroo, I riet, ende hout ghemaect. Sij en bly- I uen op een plaetse niet woenen, maer I verlegghen hun leghers nu herwärts I nu derwärts.

Vergelijking van de plaatsnamen in het gebied van de Nederlanden

Vopelius 1555	Musinus 1560
Friesland	VRISLANT
Emde	Emden
Dockm	-
Gron.	Grüning
Harlingn	Harling
Stauē.	Stauerē
Ouerijssell	-
Couerden	Couord.
Swol	Swol
-	GELRE
Veluwe	-
Betaw	-
Campan	Cāpen
Elb.	-
Arnhm	Arnhe
Deuenter	Deuēter
-	Grol
Zutphen	Zutphē
Cleue	Cleef
Gelder	-
Rauenst.	-
-	Nimegē
-	Vēlo
Rurem.	Remund
Hollandt	HOLLAND
D. Vlie	-
Enichu.	Enchusen
Harlem	Harlē
Amster.	Amster.
Vtrecht	Vtrecht
-	Dort
-	Leiden
Rotterdam	Rotterdā
Seelandt	ZELAND
Vooren	-
Biel	-
Walcheren	-
Middelburg	Middelborch
Brabant	BRABANT
Bergen	Bergen
Hoichstr.	-
Breda	Breda
Busch	Boss
Helmont	Helmont
Wert	Weert
Mastrecht	Tricht
Tungern	-
-	Dist
Antuerp	Antuerpē
Mechlen	Mechgelen
Brussel	Brussel
Louen	Louen
Lüttich	-
Limburg	Limpurg
Luik	Luck
Flandern	FLANDRE
Ostende	Ostende
Brugē	Brug
Slus	Slues
Hulst	Hulst
Gent	Gent
Aelst	Aelst

stige wandkaart zeker gekend. Het feit dat hij niet in de Catalogus is opgenomen kan maar één oorzaak hebben: Ortelius moet al gezien hebben dat het bij de Musinus-kaart om een weinig innovatieve compilatie gaat.

Inhoudelijke analyse

Een opvallend kenmerk van de Musinus-kaart is de oriëntering op het zuiden, die rond 1500 was ontstaan voor kaarten die voor gebruik naast een zon- en kompas waren ontworpen. Voor kaarten van Europa was dat niet gebruikelijk. Al vanaf de wandkaart van de Neurenbergse uitgeverij Zell uit 1531 waren wandkaarten van Europa, conform het gebruik van Ptolemaeus, op het Noorden georiënteerd.

Het oplossen van de vele vragen die de Musinus-kaart oproept wordt een stuk makkelijker als men haar 180° draait en zo tot een oriëntering op het noorden komt. Dan ziet men meteen dat het hier gaat om een afgeleide van de bovengenoemde wandkaart van Europa van Caspar Vopelius uit 1555. Deze houtsnede is ontworpen in een hartvormige Stab-Werner projectie, samengesteld uit 25 regionale kaarten. Musinus heeft van Vopelius overgenomen:

- het grootste deel van de kusttekening
- het beeld van praktisch alle rivieren
- het verloop van de bergketens.

Ook de meetgegevens zijn van hem overgenomen. Alleen ontbreekt op de Musinus-kaart elk spoor van coördinaten. Bij een verdere vergelijking tussen de Musinus-kaart en die van Vopelius blijkt dat de eerste wat de locatie van de plaatsen betreft enigszins gegeneraliseerd is, maar daarnaast op sommige plaatsen ook is uitgebreid. Als een typisch voorbeeld daarvan is een aparte tabel met plaats- en streeknamen uit de Nederlanden opgenomen. De weergave van de namen blijkt over het algemeen bij Musinus verbeterd. Zo zijn bijvoorbeeld de namen Betuwe en Veluwe door de verzamelnaam GELRE vervangen. Vanwege het kleinere formaat ontbreken de streeknamen Luik en Overijsel. Door Dordrecht, Leiden en Nijmegen toe te voegen heeft Musinus opvallende gaten gesloten. Er is geen reden te bedenken waarom Tongeren door Diest is vervangen. Merkwaardig is de schrijfwijze 'Mechgelen' in plaats van Mechelen. Een voorbeeld van een van de talrijke andere schrijffouten is 'Clon' in plaats van 'Coln' of 'Colln' voor Keulen.

Die verbetering door Musinus van de plaatsnamen geldt niet voor de hele kaart. Op twee plaatsen is ook de rest van topografie belangrijk verbeterd in vergelijking met Vopelius.

De weergave van de Baltische staten volgt bij Vopelius de voorstelling van Olaus Magnus (1490-1575) uit 1539. Musinus wijst hier op een te sterk aanzetten van het schiereiland Koerland en een verkeerde voorstelling van de aansluiting van het eiland Hiiumaa (Dagö) aan het vasteland. Dat beeld vindt men ook op bovengenoemde kaart van Noord-Europa van Lievin Algoet. Dat vormt tevens een verder bewijs van de beschikbaarheid van die kaart vóór 1562.

In het zuiden van Rusland is het beeld van de rivieren Dnjepr, Don en Wolga bij Musinus wezenlijk slechter dan bij Vopelius. Die had hier de voortreffelijke kaart van Sarmatië van Bernard Wapowski (ca 1475-1535) gebruikt. Bij Musinus stammen de gegevens uit de veel onnauwkeuriger in 1546 verschenen kaart van Rusland van Sigismund von Herberstein (1486-1566).

Als conclusie kan men stellen dat de kwaliteit van de kaart zowel uit wetenschappelijk als kartografisch oogpunt gering is. Bartolomeus Musinus is - voor zover het hier niet om een gefingeerde auteursnaam gaat - in de geschiedenis van de kartografie terecht over het hoofd gezien. Ook voor Gerard de Jode was de uitgave van deze kaart geen optimaal begin als uitgever van kaarten.

Gerard de Jode en Caspar Vopelius

De manier waarop de compilatie van de Musinus-kaart tot stand kwam is dezelfde als die gevolgd is bij de tegelijkertijd tot stand gekomen wandkaart van Germania van Gerard de Jode: een al wat oudere hoofdbron is op een aantal punten aan de hand van andere bronnen aangevuld. Het verschil is dat bij de Germania-wandkaart de naam van Heinrich Zell als auteur van de voornaamste bron wel genoemd is, terwijl op de Musinus-kaart de naam van Vopelius nergens te vinden is. Daarvoor zijn er belangrijke parallellen. Een andere grote kaartuitgave van Caspar Vopelius is de ook in 1555 in Keulen uitgegeven opzienbarende overzichtkaart van het stroomgebied van de Rijn (in 5 bladen, 42 x 146 cm). Ook van deze houtsnede-kaart is bij De Jode een kopie verschenen, in de vorm van een

2. De wandkaart van Europa door Casper Vopelius, 1555 (Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel).

serie van drie kopergravure-kaarten in folioformaat (elk 34 x 45 cm). De inhoud ervan is praktisch volledig van Vopelius overgenomen, met een aantal aanvullingen bij de plaatsnamen.

In deze uitgave van de kaart komt de naam van Caspar Vopelius slechts voor in een aan de kaart bevestigde, gezette tekst die bij de eerste uitgave als kleine wandkaart in 1569 hoort. Op de drie koperplaten zelf, die vanaf 1578 verder gebruikt worden voor de atlas van De Jode, wordt de Vopelius niet genoemd. Het is denkbaar dat hier persoonlijke motieven meespelen. De belangrijkste zakenpartner van Vopelius in Antwerpen was de vanaf 1555 als houtsnijder, colorist en uitgever werkzame Bernard van der Putte (1528-1580). Hij had de eerste grote kaartuitgave van Vopelius, een wandkaart van de wereld uit 1545 (in 12 bladen) evenals de Europa-wandkaart tot 1565 verkocht. Na het aflopen van het privilege had hij een nieuwe houtsnede van de kaart gemaakt en vanaf 1566

opnieuw in de handel gebracht. Het kan zijn dat er hierbij omstandigheden en concurrentieoogmerken optraden die voor De Jode aanleiding waren om tegen het plagiaat aan te opereren.

De atlaskaart van Europa van Gerard de Jode

In het geval van Europa is De Jode nog een tweede keer tot deze twijfelachtige handelingen overgegaan. In het kader van de voorbereiding van zijn atlasproject verscheen in het begin van de jaren 1570 de kaart *Europae totius orbis partim amoenissimae, commoda iam recens absolutaue descriptio* (kopergravure, 36 x 46 cm). Het is opnieuw een voorbeeld van slechts schijnbare kartografische innovatie.

Zowel de kustlijnen van Ierland tot aan de Zwarte Zee en details zoals een sterk vertekend beeld van de Don tonen dat de Musinus-kaart als basis van het ontwerp

heeft gediend. Dat werd aangevuld aan de hand van drie andere bronnen.

-De kaart is getekend in een kegelprojectie. De uitsnede is naar het noorden toe uitgebreid tot IJsland en de kust van de Noordelijke IJszee. De wandkaart van Europa van Mercator van 1554 is hier duidelijk de bron voor geweest.

- Details zoals de toegevoegde Italiaanse namen voor de Zwarte Zee ('Mare Maggiore') en de Zee van Azow ('Mare delle Zabache') zijn ontleend aan de kaart van Azië in drie delen (1559-1561) van Giacomo Gastaldi (rond 1510-1566).
- De uitbreiding met een aantal nieuwe plaatsnamen aan de noordkust van Afrika is ontleend aan de wandkaart van Afrika van Gastaldi uit 1561.

Dankzij het vakmanschap van de graveurs Joannes en Lucas van Deutecum is deze kaart beter gegraveerd dan de Musinus-kaart. Maar wederom kan men nergens op deze kaart een auteursnaam aantreffen.

Conclusie

Als conclusie kunnen we stellen dat de hier behandelde kaarten significante voorbeelden vormen van de werkwijze in de uitgeverij van Gerard de Jode. Zowel wat betreft wetenschappelijke innovatie, kartografische kwaliteit als kritische instelling moet hij zijn concurrent Abraham Ortelius vóór laten gaan. Het onderwerp heeft echter zoveel facetten en is zó complex dat een gedetailleerde analyse van de totale productie van Gerard de Jode tot de desiderata behoort.

Noten

Dit artikel vormt een van de resultaten van een onderzoeksproject dat door de schrijver bij de Universiteits- en stadsbibliotheek van Keulen is uitgevoerd met ondersteuning van de Deutsche Forschungsgemeinschaft. Het ging daarbij om de redactie en uitgave van de verzamelde werken van Caspar Vopelius (1511-1561), kartograaf, instrumentenmaker en uitgever in Keulen.

1. De standaardwerken over dit thema zijn altijd nog die van Van Ortroy (1914) en van Denucé deel I (1912), blz. 162–220. Enkele aanvullingen zijn te vinden bij Schilder, *Monumenta* I (1984).
2. Karrow 1993, 34–36. Een wetenschappelijke analyse van de kaart van Algoet ontbreekt.
3. Van Ortroy 1914, nos. 2-3; Shirley 1983, no. 100.
4. Karrow 1993, 594–599. Een uitvoerige analyse kan men vinden bij Meurer (2001), Nr. 3.7.1.
5. Karrow 1993, nr. 1/1 en 1/4; Schilder, *Monumenta* II (1987).
6. Jan Denucé, *Oud-Nederlandsche kaartmakers in betrekking met Plantijn*. Dl. 1. (Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel, 1912), 173; Van der Heijden 1992, nr. 16; Lang 1977, nr. 109; Van Ortroy 1914; Nr. 4; Ruge, Reisebericht 1-2 (1904), Nr. 48.
7. Van der Heijden 1992, nr. 14; Karrow 1993, nr. 56/13; en, uitvoerig, Dürst 1999.
8. Van der Heijden 1992, nr. 15. Een uitgebreide nieuwe analyse vormt een onderdeel van het bovengenoemde onderzoeksproject over Vopelius.
9. Denucé 1912, 211.
10. Bagrow 1948, 59; Meurer 1996, 34.
11. Karrow 1993; Meurer 1991.
12. Meurer 1991, 165–166; Bagrow 1975, 68–72.
13. Karrow 1993, nr. 79/8; Ruge, Reisebericht 5 (1916), Nr. 37; Seifert (1982).
14. Karrow 1993, nr. 79/8.4; Van der Krogt III, Nr.[1120/1-3: 32].

15. Karrow 1993, nr. 79/8.3; Ruge, Reisebericht 1-2 (1904), Nr. 47.
16. Rouzet 1975, 180–181; en, uitvoerig: Depauw (1994).
17. Van der Heijden 1992, nr. 33; Van der Krogt III (2004), Nr.[1000: 32A].
18. Karrow 1993, nr. 30/85, 30/91, 30/92.
19. Karrow 1993, nr. 30/98.

Literatuur

- Bagrow, Leo. 1948. A Page from the History of the Distribution of Maps. *Imago Mundi* V: 53–62.
- Bagrow, Leo. 1975. *A History of the Cartography of Russia up to 1600*. Edited by Henry W. Castner. Wolfe Island, Ont.: Walker Press.
- Denucé, Jan. 1964. *Oud-Nederlandsche kaartmakers in betrekking met Plantijn*. 2 Bde (Uitgaven der Antwerpsche Bibliophilen 27 und 28). Amsterdam: Meridian.
- Depauw, C. 1994. Enkele gegevens betreffende Bernaert vande Putte Figuersnyder. In *Gerard Mercator en de geografie in de Zuidelijke Nederlanden*, Francine De Nave en J. De Bie, 65–76. Antwerpen: Museum Plantin-Moretus en Stedelijk Prentenkabinet.
- Dürst, Arthur. 1999. *Gerard Mercator: Europakarte 1572*. [becommentarieerde facsimile-uitgave]. Murten.
- Heijden, H.A.M. van der. 1992. *De oudste gedrukte kaarten van Europa*. Alphen aan den Rijn: Canaletto.
- Karrow, Robert W. 1993. *Mapmakers of the sixteenth century and their maps. Bibliographies of the cartographers of Abraham Ortelius*. Chicago: Speculum Orbis Press.
- Krogt, Peter van der. 2003. *Koeman's Atlantes Neerlandici*, vol. III. 't Goy-Houten. HES Publishers.
- Lang, Arend. 1977. *Das Kartenbild der Renaissance* (Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek Nr. 20). Wolfenbüttel.
- Meurer, Peter H. 1991. *Fontes Cartographici Orteliani. Das 'Theatrum Orbis Terrarum' von Abraham Ortelius und seine Kartenquellen*. Weinheim: VCH, Acta Humaniora.
- Meurer, Peter H. 1996. Cartographica in den Frankfurter Messekatalogen Georg Willers von 1564 bis 1592 (Beiträge zur kartographiegeschichtlichen Quellenkunde I). *Cartographica Helvetica* 13, 31–37.

- Meurer, Peter H. 2001. *Corpus der älteren Germania-Karten. Ein annotierter Katalog der Gesamtkarten des deutschen Raumes von den Anfängen bis um 1650*. Alphen aan den Rijn: Canaletto.
- Rouzet, Anne. 1975. *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*. Nieuwkoop: De Graaf.
- Ruge, Walther. 1904-1916. Älteres kartographische Material in deutschen Bibliotheken. Reiseberichte 1–5. Aufsatzfolge in: *Nachrichten der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, phil.-hist. Kl., 1904–1916 (Reprint in: *Acta Cartographica* 17, 1973, blz. 105–472).
- Schilder, Günter. 1986. *Monumenta Cartographica Neerlandica*. Bd. I. Alphen aan den Rijn: Canaletto.
- Shirley, Rodney W. 1983. *The mapping of the world. Early printed World Maps 1472–1700*. London: Holland Press.

Summary

Musinus' wall-map of Europe (Antwerp, 1560) / Peter H. Meurer

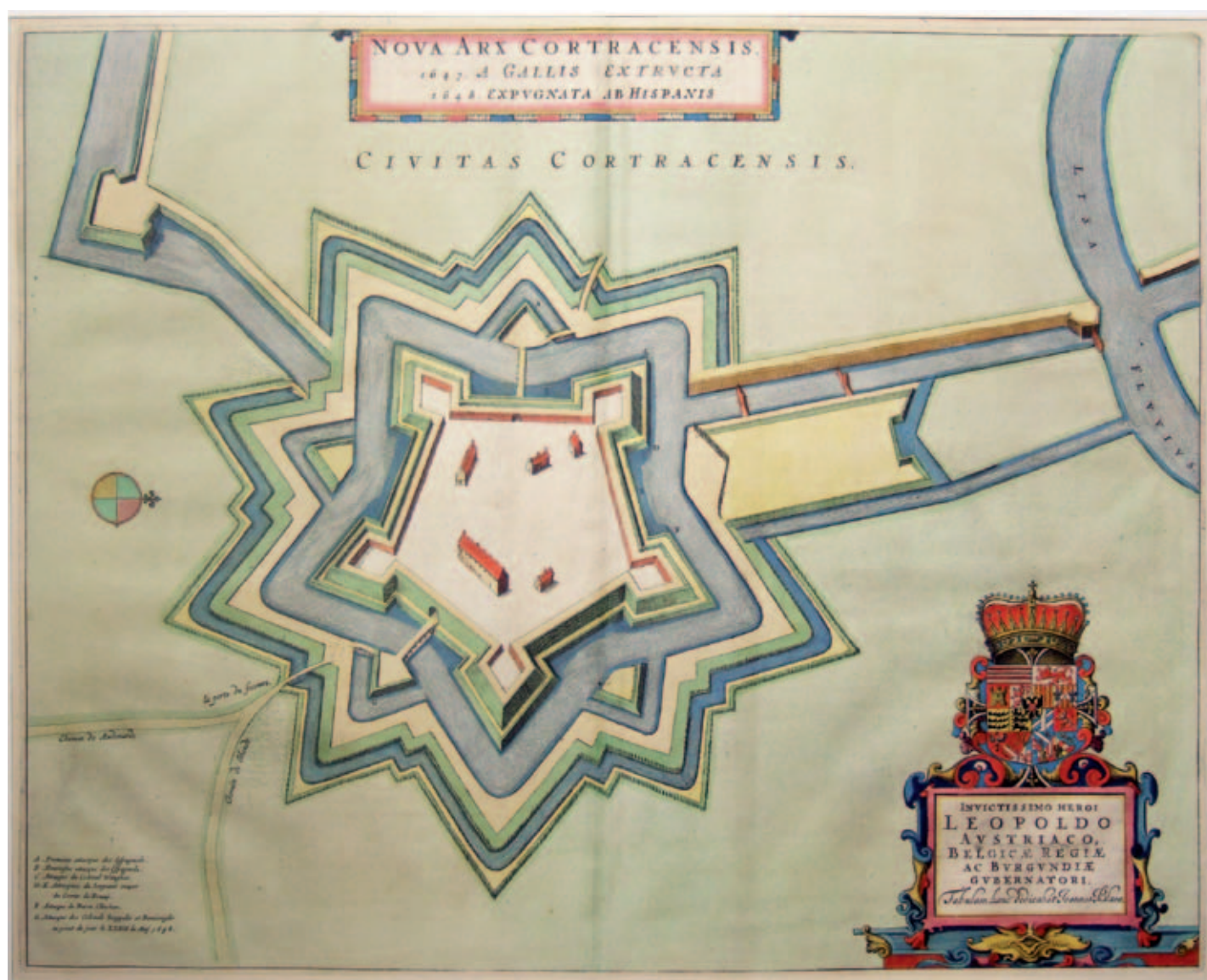
Gerard de Jode (1509/17-1591) had a substantial share in the rise of Antwerp as a map publishing centre in the second half of the 16th century. The wall-map with the earliest date from his publishing house is one of Europe in 6 sheets of 1560. The name of the author is given as Bartholomaeus Musinus. Biographical details on this man are completely lacking. A detailed study reveals that this map by Musinus follows closely the wall-map of Europe, first published in 1555, by the Cologne cartographer and instrument maker Caspar Vopelius (1511-1561). The map image has been turned 180 degrees (and is now orientated southwards instead of north), and the contents are slightly reworked after other models. A 1578 atlas map by De Jode was, in turn, copied from this Musinus map, again augmented from more recent sources. In all, these two maps are typical examples of the general juggling with models and sources in De Jode's work. An in-depth study of De Jode's complex *modus operandi* would be an interesting theme for future research.

Veel atlaskaarten zijn van een opdracht voorzien. De uitgever van de kaart - en de atlas - wilde daar meestal een hooggeplaatst persoon of een vriend eren. Gedurende de hele levensduur van de koperplaat bleef zo'n opdracht vrijwel altijd ongewijzigd, zelfs al waren zowel opdrager als geadresseerde bij de laatste uitgaven al overleden.¹ Een van de weinige uitzonderingen is de kaart van de citadel van Kortrijk in de stedenatlas van Joan Blaeu.²

Peter van der Krogt

Nova Arx Cortracensis en aartshertog Leopold

De opdracht van Blaeus kaart van de Kortrijkse citadel

1. De kaart van de Citadel van Kortrijk, derde staat (Antiquariaat Bisschopshof, Vorden).

Dr. P.C.J. van der Krogt (1956),
hoofd van het historisch-
kartografisch onderzoekcluster
URU-Explokart, Faculteit
Geowetenschappen,
Universiteit Utrecht.

Als een aanvulling op zijn atlassen met
landkaarten publiceerde Joan Blaeu in
1649 in Amsterdam zijn zogenaamde
stedenatlas van de Nederlanden. Deze
stedenatlas bestaat uit twee delen, één

voor de steden in de republiek van de
Verenigde Nederlanden en één voor de
steden in de Koninklijke (= Spaanse)
Nederlanden. De precieze verdeling van
de steden over de beide delen wisselde

in het begin nogal, maar over Kortrijk bestond geen discussie: de afbeeldingen van deze stad waren altijd in het deel van de Koninklijke Nederlanden opgenomen. Deze stedenatlas bevat twee platen gewijd aan Kortrijk: een plattegrond van de stad naar voorbeeld van die van Lodewijk de Bersacques, gedrukt van een koperplaat die eerder voor Antonius Sanderus, *Flandria Illustrata* gebruikt was, en een plattegrond van de in 1647 gebouwde citadel (afb. 1).³ Deze laatste plaat is het onderwerp van deze studie.

De citadel van Kortrijk

Op 30 juni 1646 veroverden het Franse leger onder de hertog van Orléans de stad Kortrijk op de Spanjaarden. Hierbij bleek dat de verdediging van de stad niet efficiënt was. Binnen enkele maanden bouwden de Fransen daarom een citadel

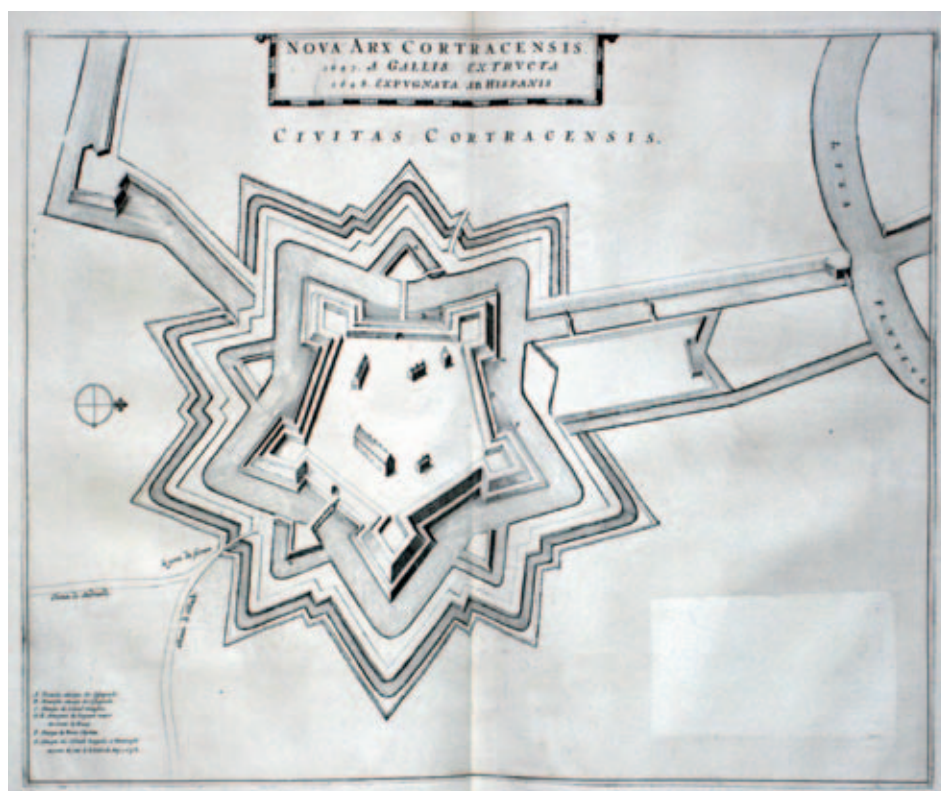

2. Eerste staat (Antiquariaat Sanderus, Gent).

aan de oostzijde van de stad. Binnen deze middelmatig grote citadel, met zijden van ongeveer 175 meter, waren een kazerne, een wapenarsenaal, twee voorraadmagazijnen en een woning voor de militaire gouverneur gebouwd. Lang hebben de Fransen de citadel niet kunnen houden. Landvoogd Aartshertog Leopold van Oostenrijk probeerde verschillende malen stad en citadel te heroveren. Na verschillende mislukkingen zag hij in mei 1648 daarvoor zijn kans schoon toen een groot deel van de Franse bezetting van de citadel aan de belegering van Ieper deelnam. In de nacht van 18 op 19 mei bestormde generaal Beck de stad

3. Tweede staat (Universiteitsbibliotheek, Amsterdam).

4. Eerste staat met afgedekte opdracht (Antiquariaat Sanderus, Gent).

met 3 à 4.000 soldaten en nam de stad in korte tijd in. De aartshertog werd als een bevrijder ingehaald. De meer dan 1000 Fransen in de citadel gaven zich nog niet gewonnen en moesten belegerd worden. In de nacht van 23 op 24 mei werd de citadel op vier plaatsen bestormd en na een bloedig gevecht veroverd.⁴ Later zou de citadel nog diverse malen in andere handen overgaan: 1667 Frans, 1678 Spaans, 1683 Frans. Na de wapenstand van Regensburg (15 augustus 1684) moesten de Fransen de stad en citadel weer aan de Spanjaarden afstaan. Maar voordat ze dat deden hebben ze de citadel en de fortificaties van Kortrijk afgebroken. Op dit moment is er niets van terug te vinden, ook niet in het stratenplan.⁵ Van de Kortrijkse citadel, die nog geen veertig jaar bestaan heeft, zijn maar enkele kaarten en afbeeldingen bekend. De mooiste en duidelijkste daarvan is de kaart in de stedenatlas van Joan Blaeu uit 1649, gemaakt kort na de bouw ervan door de Fransen en de verovering door de Spanjaarden.

De kaart is getekend met het noorden rechts en meet 41,5 x 52,5 cm. Bovenaan staat het Latijnse opschrift NOVA ARX CORTRACENSIS / 1647 A GALLIS EXTRVCTA / 1648 EXPVGNATA AB HISPANIS (Nieuwe citadel van Kortrijk, in 1647 door de Fransen gebouwd, in 1648 door de Spanjaarden veroverd). Het is niet bekend naar welk voorbeeld Blaeu zijn kaart van de citadel liet graveren. De kaart geeft een gedetailleerd beeld van de fortificaties, maar verder zeer weinig. In het fort staan vijf gebouwen afgebeeld, erbuiten zijn nauwelijks topografische details ingetekend. De wijk Overbeke is zonder straten getekend, en simpelweg aangeduid als CIVITAS CORTRACENSIS, de Leie is rechts aangeduid als LISA FLVVIUS. Naar het zuiden zijn twee wegen getekend, respectievelijk 'Chemin de Audenarde' en 'Chemin de Ghendt', die het fort via 'la porte de secours' verlaten.

Op de kaart worden met de letters A tot en met G de verschillende Spaanse aanvallen in 1648 weergegeven:

- A Premiere attaque des Espagnols.
- B Deuxiesme attaque des Espagnols.
- C Attacque du Colonel Wanghen.
- D-E Attacques du Sergeant major du Comte de Bruaij.
- F Attacque du Baron Clincham.
- G Attacque des Colonels Stoppelet et Bentivoglio au point du jour le XXIII de Maij 1648.

Twee opdrachten

Het bijzondere van de kaart is echter de opdracht - of liever gezegd de verschillende versies van de opdracht en de wijze waarop deze al dan niet is afgedrukt. In de rechteronderhoek bevindt zich een opdracht aan aartshertog Leopold van Oostenrijk. Op de eerste staat van de kaart staat er alleen de tekst in een eenvoudig vierkant (afb. 2), later is de tekst in een cartouche met het wapen van de aartshertog geplaatst (afb. 3). De tekst is behalve een opdracht ook een felicitatie aan de aartshertog:

INVICTISSIMO HEROI

LEOPOLDO

AVSTRIACO

CASTRI CORTVRIACENSIS

(Quod inexpugnabile vocitabant Franci)
intra dimidiam horam

EXPVGNATORI,

Congratulabundus dedicabat Ioannes
Blaeu.

(Aan de onoverwinnelijke held, Leopold van Oostenrijk, veroveraar van de citadel van Kortrijk (die door de Fransen onneembaar genoemd werd) in anderhalf uur, draagt Joan Blaeu [deze kaart] op met felicitaties).

Over deze tekst had Joan Blaeu mogelijk niet goed nagedacht. De Vrede van Münster was al gesloten toen de kaart in de stedenatlas gepubliceerd werd en een felicitatie aan de landvoogd van de voormalige 'vijand' kon in de Republiek mogelijk wel geaccepteerd worden, maar de schandelijke nederlaag en het verlies van een onneembaar geachte citadel lag de Fransgezinden te vers in het geheugen. Zo'n opdracht was zout in de wonde wrijven. Misschien kreeg Blaeu exemplaren retour afzender, of werden ze gewoon niet verkocht.

Hij liet daarom exemplaren drukken waarop de opdracht afgedekt werd (afb.

4). Dit deed men door na het beïnkten van de koperplaat met een stukje papier de opdracht te bedekken. Dan werd het drukvel erop gelegd en werd de kaart gedrukt. De hoek met de opdracht bleef leeg, maar de sporen van het papiertje zijn goed te zien omdat daar helemaal geen inkt kwam. Ook zijn de letters te zien door de enorme druk die uitgeoefend moest worden om de koperplaat af te drukken zijn er zgn. 'blinddrukken' van de letters te zien (zie afb. 5). Maar zulke exemplaren konden zonder probleem in Frankrijk verkocht worden! Het kan ook zijn dat Blaeu hierover juist goed had nagedacht en meende door die felicitatie aan de aartshertog een grotere afzet in de Koninklijke Neerlanden te verkrijgen.

Binnen enkele jaren liet Joan Blaeu de tekst van de opdracht op de koperplaat wijzigen in het meer neutrale:

INVICTISSIMO HEROI

LEOPOLDO

AVSTRIACO

BELGICÆ REGIÆ

AC BVRGVNDIÆ

GVBERNATORI

Tabulam hanc dedicabat Ioannes Blaeu
(Aan de onoverwinnelijke held, Leopold van Oostenrijk, landvoogd van de Koninklijke Nederlanden en Bourgondië, draagt Joan Blaeu deze kaart op).

Staten en varianten

Van de kaart bestaan dus drie staten en twee varianten:

1. Met de 'EXPVGNATORI' opdracht, zonder cartouche of wapen van de aartshertog.

Variant: opdracht bij het drukken afgedekt.

(van beide varianten zijn exemplaren aangetroffen in de 1e Latijnse editie van de stedenatlas, ca. 1649, [Van der Krogt, KAN 43:111.2, kaart 43], resp. in privécollectie en Antiquariaat Sanderus, Gent).

2. Als 1, maar met toegevoegde cartouche en wapen.

Variant: opdracht bij het drukken afgedekt.

(Beide varianten in diverse exemplaren van de tweede Latijnse editie, ca. 1649, [Van der Krogt, KAN 43:112.2, kaart 25]).

3. Met de 'GVBERNATORI' opdracht.

(In de Latijnse editie van ca. 1652 [Van der Krogt, KAN 43:113.2, kaart 25] en

alle Nederlandstalige edities [Van der Krogt, KAN 43:121.2, kaart 25]).

Wijziging van een opdracht op een atlaskaart is uiterst zeldzaam. Er moest dus een goede reden voor zijn om toch te wijzigen. Bij de kaart van Perzië, die ik in 2005 in dit tijdschrift besprak was het faillissement van de geadresseerde de reden. Bij de kaart van de Citadel van Kortrijk is de opdracht aangepast is vanwege, mogelijk, verkoopargumenten dan wel veranderde politieke omstandigheden. Een derde kaart met een wijziging in de opdracht is de plattegrond van Deventer uit Blaeus stedenatlas.⁶

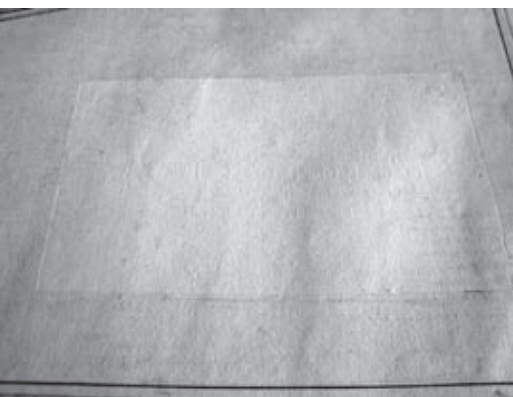
Noten

1. In een eerder artikel in *Caert-Thresoor* besprak ik al eens een uitzondering: Peter van der Krogt, 'Waarom Joan Blaeu de opdracht van zijn kaart van Perzië wijzigde', *Caert-Thresoor* 24 (2005): 124-125.
2. P. van der Krogt, *Atlantes Neerlandici IV* (Houten, 2010), nr. 2139.
3. E. van Hoonacker, *Ikonoografie van Kortrijk en omgeving, 1280-1900* (Kortrijk, 1977), nr. 323.
4. Nikolaas Maddens (eindred.), *De geschiedenis van Kortrijk* (Lannoo), blz. 171-172.
5. Pierre Mattelaer, 'De Citadel van Kortrijk', *Le Courtrai d'Union: Bulletin d'information trimestriel des Amitiés Franco-Belges du Courtrais* 38 (2008): 12-17.
6. P. van der Krogt, *Atlantes Neerlandici IV* (Houten, 2010), nr. 1051. In de tweede staat is een tekst "D.D. ac fautoribus suis multum colendit" weggelaten.

Summary

Nova Arx Cortracensis and archduke Leopold: The dedication of Blaeu's plan of the citadel of Kortrijk / Peter van der Krogt

The dedication of the plan of the citadel of Kortrijk (Courtrai), built by the French in 1647, in Blaeu's town atlases shows three states, and by covering the copperplate before printing, some variants. The first and second states differ in the decorative elements of the dedication cartouche. In the text Blaeu congratulates archduke Leopold of Austria with his capture of the citadel in 1648, later he altered the text into a more neutral form. By covering the plan's dedication on the plate he could print it to enable the sale of both the plan and the atlas in France.

5. Detail van de afgedekte opdracht (Antiquariaat Sanderus, Gent).

Windroos, kompasroos of iets anders? Er bestaan verschillende methodes om een richting te definiëren; allemaal gaan zij echter uit van een referentie richting, ten opzichte waarvan deze richtingsaanduiding geldig is. Ten aanzien van de terminologie van windroos of kompasroos heerst er veel verwarring; beide begrippen worden vaak door elkaar gebruikt, maar zijn in feite principieel verschillend. Dit artikel probeert licht te brengen in deze materie en het ontstaan van de richtingsreferenties te verduidelijken.

Quo Vadis? Waarheen gaat Gij? Een eenvoudige vraag maar niet altijd is er een eenduidig antwoord op te geven. Als je weet waar een bepaalde plaats is gelegen en je wilt iemand anders uitleggen hoe daar te komen, moet je hem vertellen in welke richting hij moet gaan. In het Engels is het nog duidelijker, als iemand de weg vraagt, moet je hem 'directions' geven, de richtingen aangeven. In een persoonlijk gesprek is er altijd de gelegenheid om uitleg te vragen maar met een kaart is dat niet mogelijk en moet het dus zondermeer duidelijk zijn. De richting referentie voor een stads-wandeling is duidelijk anders dan op volle zee. Bij voorbeeld, 'sla links af op de Hoofdstraat, tot je bij een grote kerk komt, dan de tweede straat rechts, die met een bloemenwinkel op de hoek'. Andere referenties zijn van toepassing op open terrein: 'houd de zon half links tot je bij een klein meertje komt, tegen de wijzers van de klok in om het meertje heen lopen en wacht dan op mij bij de dikke eik bij de beek.'

Capt. J.D.A. Kok (1940) is gepensioneerd KLM gezagvoerder en was ook Plaatsvervangend Hoofd Training Stuurhutbemanningen. Zijn interesse voor kartografie komt voort uit zijn belangstelling voor de oude navigatietechnieken, zoals die bij zijn intrede bij de KLM ook nog moesten worden gebruikt op de lange routes en poolvluchten. Hij is voorzitter van de International Map Collectors' Society en redactielid van Caert-Thresoor.

Quo Vadis?

Het verschil tussen de windroos en de kompasroos

De stand van de zon

Ver voor het begin van onze jaartelling werden richtingen al aangeduid, refererend aan de stand van de zon, of zo u wilt aan de hand van de tijd op de dag. De opkomst van de zon in het oosten, het culminatiepunt van de zon in het zuiden en de zonsondergang in het westen. Dus: Levante voor de richting waar de zon opkomt, Midi, Midy, Meridies (mid-day) voor het zuiden en Ponente voor de richting waar de zon ondergaat. Dan blijft er weliswaar niets over voor het noorden omdat op onze breedte de zon daar nooit komt, maar de Italianen rond Venetië wisten daar wel raad mee: Tramontana (achter de bergen). En zelfs als Gastaldi/Ramusio een kaart van Borneo publiceren, blijft de noord richting Tramontana, ook zonder bergen. In feite een verdeling van de horizon in vier delen, als wij noord voor middernacht erbij nemen. De Phoeniciërs en de oude Grieken wisten natuurlijk dat de zon afhankelijk van het jaargetijde in de zomer eerder opkomt en later ondergaat en in de winter omgekeerd. Op de breedte van de Middellandse Zee is dat verschil maximaal ongeveer 30 graden. Met het noorden meegeteld ontstond daarmee een horizonindeling van 8 segmenten: 30 graden noordelijker dan oost, oost, 30 graden zuidelijker dan oost, zuid, 30 graden zuidelijker dan west, west en dertig graden noordelijker dan west en noord. Deze indeling voldeed zowel voor het gebruik te land als voor het gebruik op zee, althans overdag met een zichtbare zon. Niettemin, een echte

indeling voor praktische mensen voor praktische problemen, zoals het bepalen van een grofweg te sturen koers op zee of het bepalen van het tijdstip van ploegen, zaaien en oogsten op het land. Voor wiskundigen en astronomen was deze indeling te weinig wetenschappelijk en te weinig nauwkeurig. Bij een indeling in acht segmenten is er een relatief slecht gedefinieerd horizon segment tussen 30 graden noord van west en dertig graden noord van oost. En idem dito ten opzichte van het zuiden. Het lag voor de hand om daartussen twee tussenrichtingen te creëren en nog meer segmenten van ongeveer dertig graden toe te voegen. Daarmede is de horizon dan verdeeld in vier kardinale richtingen en acht tussenrichtingen, die onderling 30 graden uitéén liggen en dus een indeling in twaalf segmenten ten gevolge hebben. Voor het Middellandse Zeegebied een redelijk bruikbare indeling. Bij de Vikingen lag de zaak enigszins anders: door de noordelijke breedte, verandert de zon veel sneller en veel meer in richting van opkomst en ondergang. Daarmede wordt de referentie ten opzichte van oost en west minder bruikbaar, terwijl een definitie van noord-zuid ook daar stabiel blijft. Bovendien loopt de kust van Scandinavië ongeveer noord-zuid en daarom gebruikten de Vikingen liever een systeem van 'land noord en land zuid' voor het land en benoemden de zee dan ook als 'weg van noord en weg van zuid' voor noordwest en zuidwest. Dit gaf pas problemen toen IJsland en Groenland door hen werden ontdekt en de scheiding van land en zee zo niet meer te definiëren viel. 's Nachts konden de sterren de zon

1. Ptolemaeuskaart van Sebastian Munster (1540) met 'windhoofdjes' (part. coll.).

vervangen, vooral de poolster en de Grote Beer speelden daarbij een belangrijke rol. Voor zeelui een gegeven dat op basis van de opgedane ervaring van generatie op generatie zou worden doorgegeven.

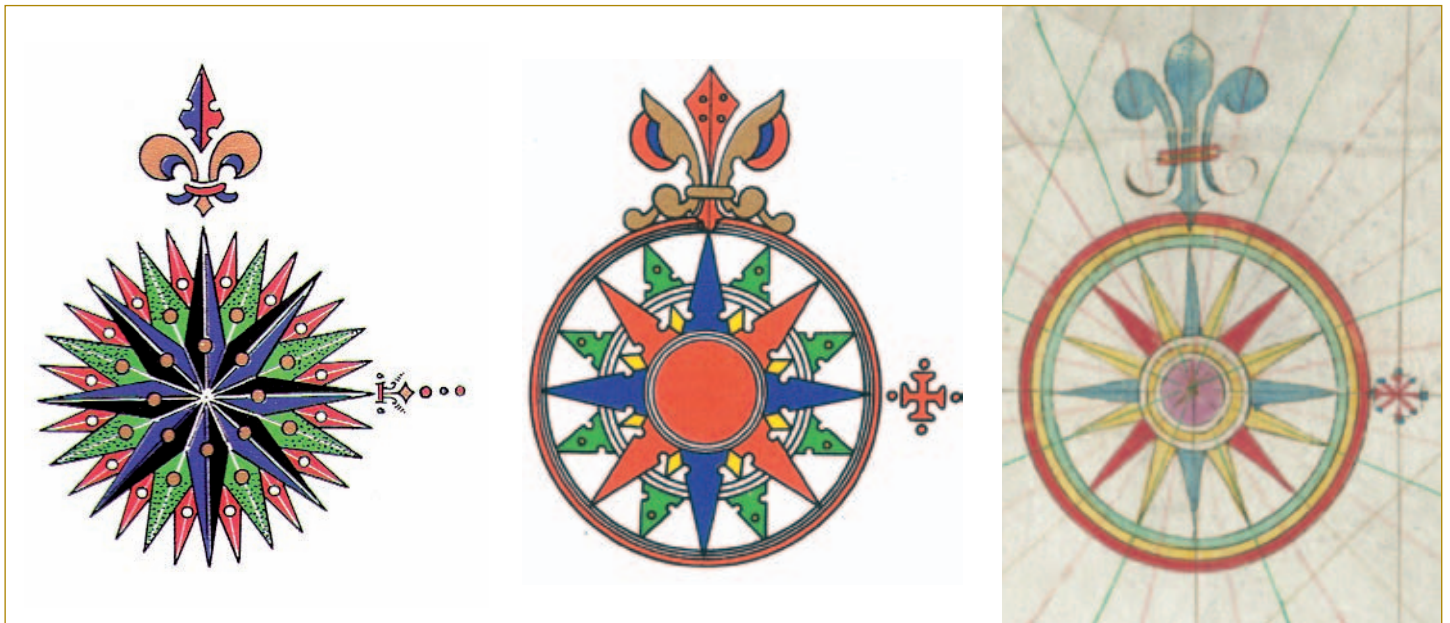
Richtingen kunnen worden aangegeven in woord en in geschrift, bijvoorbeeld zoals in de zestiende eeuw in de oude 'rutters' in de zeilaanwijzingen staat geschreven: 'zeil koers zuid bij zuidwest gedurende 15 uren of 18 Duitse mijlen, blijf buiten de kust maar ga bakboord uit tot dwars van de berg met de huizen met rode daken. Dan koers verleggen naar zuidoost en je kunt veilig de rivier delta in zonder last te krijgen met de ondieptes daar'. Er kon een kustprofiel of 'opdoeninghe' bij staan in de tekst om de positie aan de kust te verifiëren. Een kaart maken – geschreven of getekend – is dus een nuttige zaak. Het maakt het

mogelijk om richtingen ruimtelijk en visueel inzichtelijk te maken of om richtingen uit die kaart te halen voor specifiek eigen gebruik.

Winden

Zeevaart bestond al lang voor de toepassing van het magnetische kompas in onze streken. In de Middellandse Zee werden richtingen aangegeven ten opzichte van de lokaal heersende winden; de richting werd niet vergeleken met een kompasnaaldaanwijzing of een zonnestand, maar met verwijzing naar een type lokale wind, eventueel met het daarmee geassocieerde weertype. Men was het zo gewend en niet iedereen had later al meteen een duur kompas aan boord. De daar heersende vaste winden hadden meestal een eigen naam, zoals

sirocco voor de warme zuidoosten wind en de zephyr voor de lichte westelijke winden. De maestro stond voor de harde wind uit het noordwesten. En de noordoosten wind heet Greco omdat hij uit Griekenland komt. Natuurlijk hielp het, dat deze winden gemakkelijk te herkennen waren aan hun temperatuur, de gele zandstorm, de bijbehorende wolken of anderszins. Heel natuurlijk dat deze winden, die ieder jaar of seizoen weer voorkwamen en dus herkenbaar werden op basis van overlevering, een rol gingen spelen in zeilinstructies en als windroos bekend waren. Even natuurlijk waren andere referenties noodzakelijk in gebieden waar geen sprake was van deze herkenbare windrichtingen. Op een aantal wereldkaarten van Claudius Ptolemaeus uit de zestiende eeuw komen veel 'windhoofdjes' voor, die een indicatie geven van de wind richting als bepa-

2. Kompasrozen van Fernão Vaz Dourado (1571), Diogo Homem (1558) en Joan Blaeu (1669) (part. coll.).

lend voor de richtingsreferentie, terwijl zij als zodanig op een wereldkaart in die projectie geen praktische, anders dan decoratieve waarde hebben.

De religie levert ons een afgeleide richtingsreferentie: de kant van Mekka geldt voor de Islamieten als bepalend voor de richting waarin wordt gebeden. Jeruzalem (oost) blijkt nuttig voor de ongeveer zelfde richting. Hier dankt ook het woord 'oriëntatie' zijn naam aan. Daarbij kan gewezen worden op de vaak speciaal aangegeven oost-versiering aan een kompasroos in de zeventiende eeuw. Vanuit West-Europa te bezien natuurlijk, maar nog in het Verre Oosten als zodanig op kaarten gemarkeerd, zodat de richting naar Jeruzalem niet meer klopt.

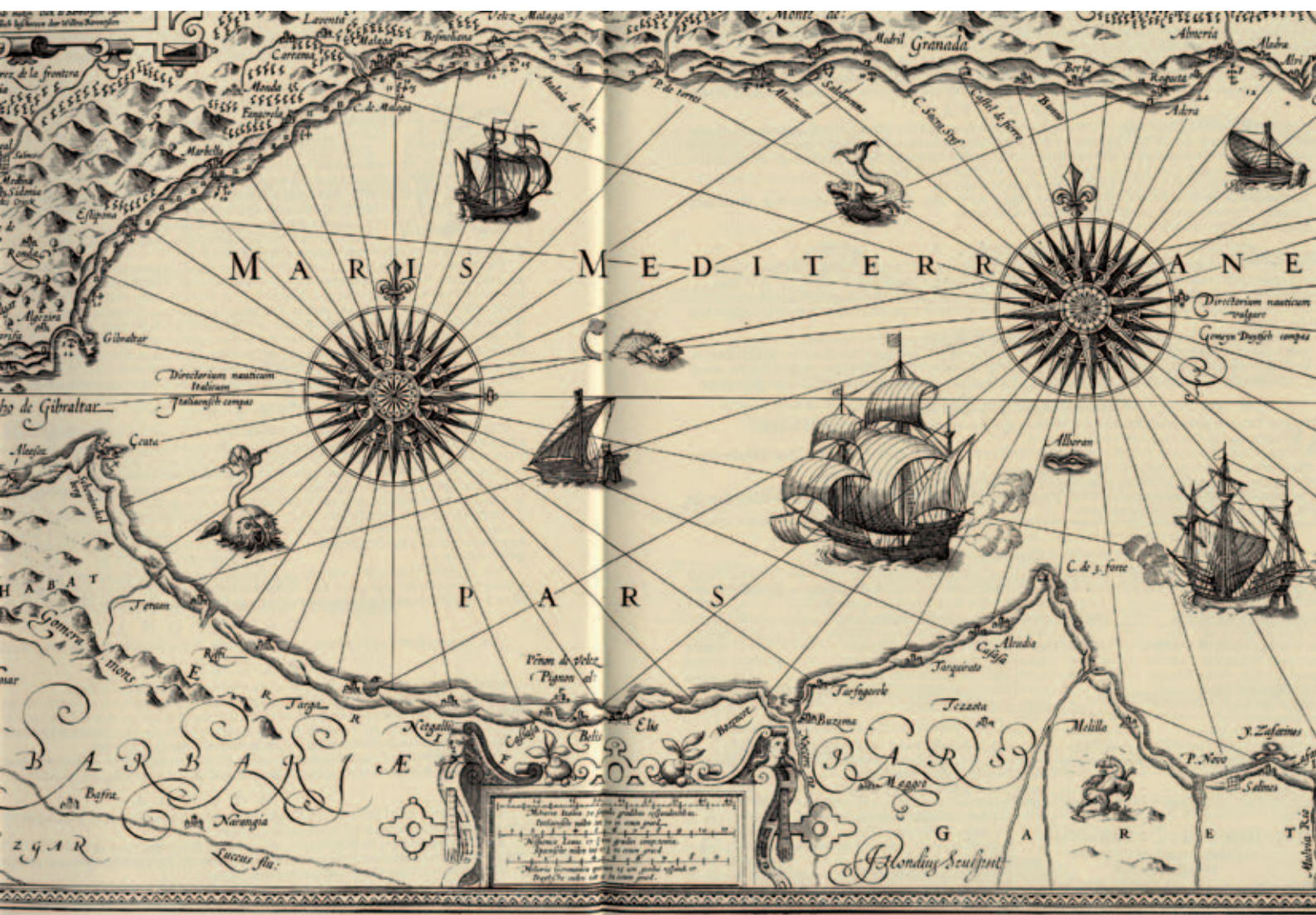
Kompasrichtingen

Het spreekt vanzelf, dat zoveel varianten (zonnestand, windrichting, kompasrichting, geografie, religie) verwarring in de hand werken, afhankelijk van welke referentie door wie in welke context en combinatie wordt gebruikt. Na de introductie van het magnetisch kompas kon men de Middellandse Zee, de Noordzee of de Oostzee veiliger oversteken door beschreven kompas koersen te volgen dan door aan de lokale winden te refereren. Zij verwezen dan aan de kardinale richtingen van het kompas of de daarvan afgeleide tussenkoersen. De magnetische afwijking van het kompas moest wel worden verrekend, aangezien

de meeste kompasrozen in de kaart op het ware noorden zijn georiënteerd en niet op het magnetische noorden, waar de naald heen wijst. Overigens geeft het *Straetsboeck* van Willem Barentsz. (*Caertboeck van de Midlandtsche Zee*, Amsterdam 1595), daarop nog een leuke variant: zowel de Italiaanse kompasroos als de Hollandse kompasroos worden samen afgebeeld, waarbij de Hollandse versie een halve streek ($6\frac{1}{4}$ graad) in richting is gedraaid in verband met de gebruikelijke methode om voor 'dicht-bij-huis' een vaste correctie voor de magnetische variatie in het kompas in te bouwen. Zodoende kunnen magnetische koersen direct gemeten worden met de 'Duytsche' kompasroos op de kaart en op een normaal kompas als magnetische koersen worden gestuurd. Of de koersen worden opgemeten in de kaart met de 'Italiaensche' kompasroos ten opzichte van het ware noorden en deze koersen worden ongecorrigeerd op een 'dicht-bij-huis' kompas gestuurd. Kaarten uit de Zeeatlas van Frederick de Wit/Renard hebben soms nog een 'mini-kompasroos' met slechts vier richtingen, maar dan op het magnetische noorden georiënteerd; zij fungeren daarmee als informatiebron voor de lokale afwijking (variatie) van het magnetische kompas ten opzichte van het ware noorden.

De windroos uit de zeeatlas van Joannes Janssonius van 1650 (of is het toch al een kompasroos?) is een hybride constructie; de richtingen worden in zes talen (Nederlands, Frans, Spaans, Italiaans,

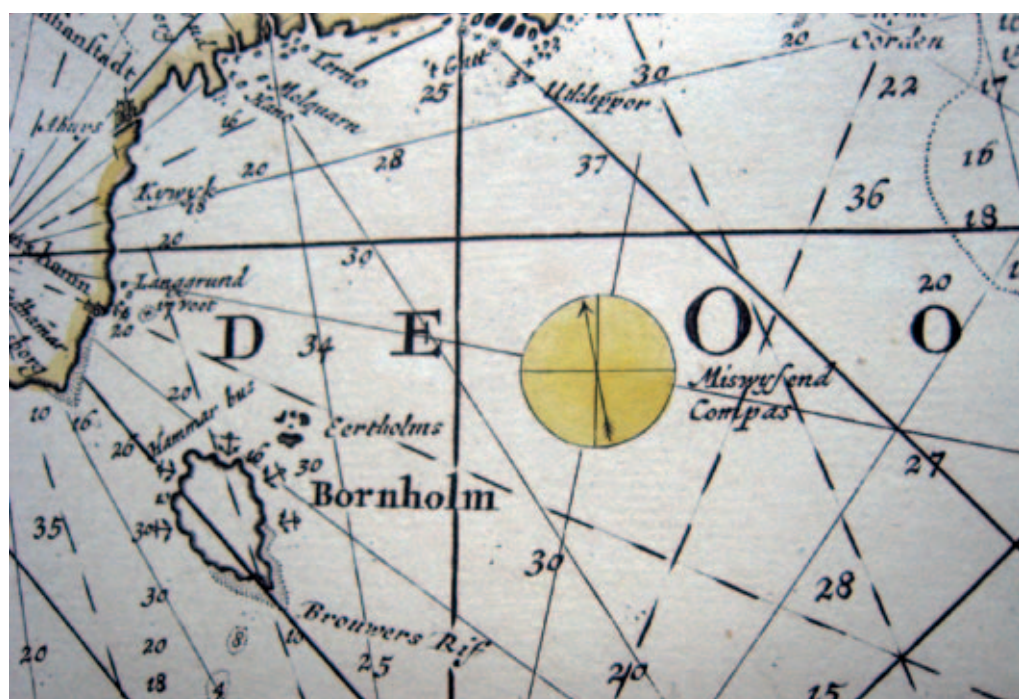
Latijns en Grieks, van binnen naar buiten gelezen) aangegeven en bevatten zowel kompas- als windrichtingen, eventueel per taal onderling verschillend. Janssonius spreekt dan ook niet van een kompasroos, maar houdt het op *Tabula Anemographica seu Pyxis Nautica ventorum nomina sex linguis repraesentans*. Overigens wordt deze presentatie een eeuw later nog gehanteerd door Johann Homann en Matthäus Seutter. Op volle zee, varende waar de winden uit de Middellandse Zee geen relevantie hebben, moet wel de andere referentie worden gebruikt: het magnetisch kompas, verdeeld in 32 streken van $11\frac{1}{4}$ graad, waarvan er op de kaart meestal maar 16 staan aangegeven. Oude zeekaarten vertonen een primaire kompasroos, gewoonlijk in het midden van het kaartblad en zestien (soms acht) secundaire kompasrozen daarom heen op een vaste afstand in de kaart. Alle kompasrozen zijn met elkaar verbonden; het resulterende netwerk van verbindingslijnen wordt het kompaslijnsensysteem of loxodroomsysteem genoemd (in het Engels: rhumb line system), waarlangs de koersen kunnen worden opgemeten. Vaak is tenminste één van de kompasrozen fraai versierd en ingekleurd. In het algemeen vindt men deze binnen de landmassa's van de kaart geplaatst, aangezien zij de koersbepaling niet mogen bemoeilijken. Om dezelfde reden vindt men slechts bij hoge uitzondering een decoratieve primaire kompasroos, omdat deze meestal in het midden van de zee of oceaan te vinden is, waar

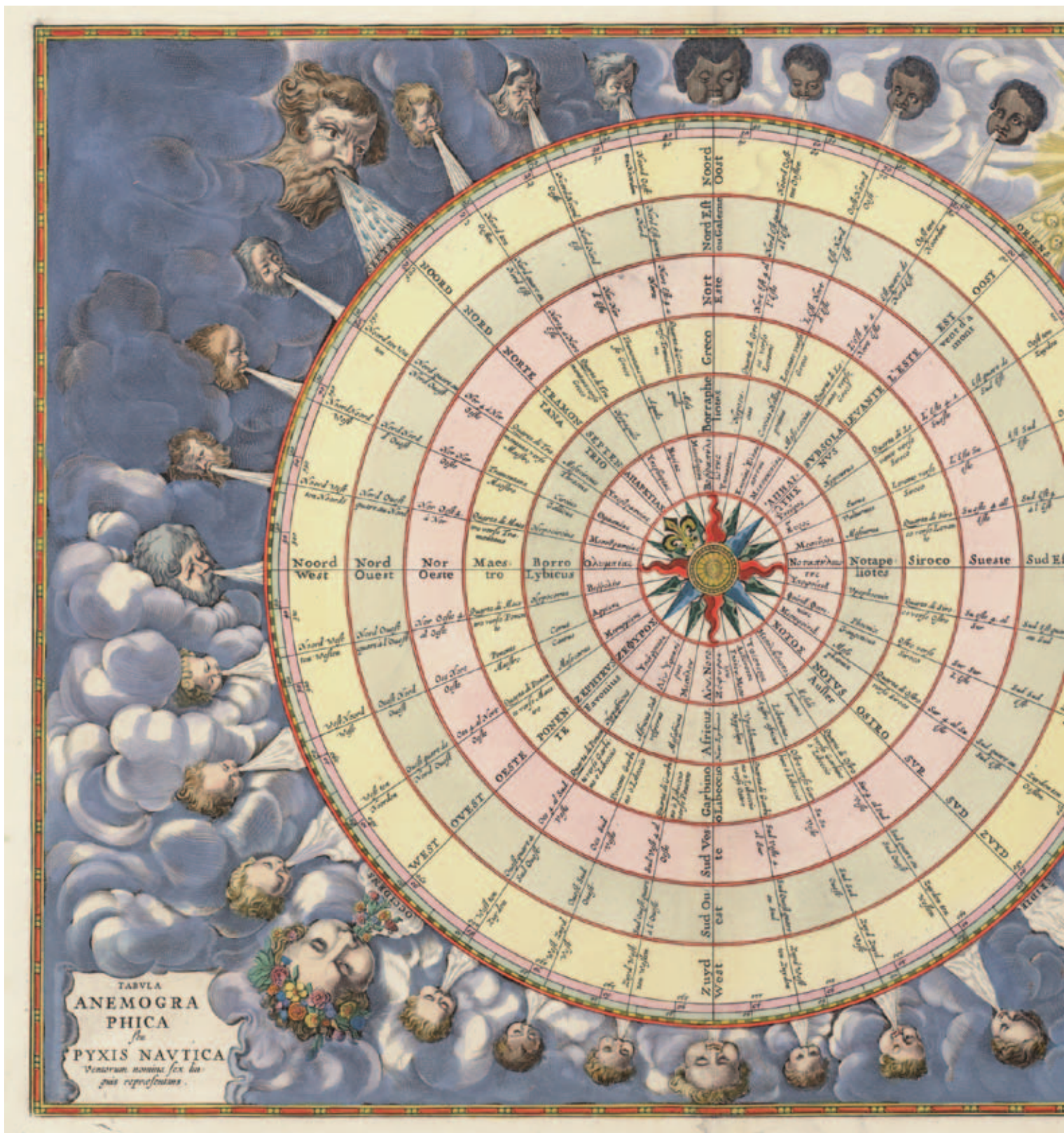
3. Detail van de kaart van het westelijk deel van de Middellandse zee uit het Caertboek van Willem Blaeuw.: Italiaensch Compas versus Gemeyn Duytsch compas (1607) (part. coll.).

per definitie gemeten moet kunnen worden. Als al de primaire roos de decoratieve is, heeft men waarschijnlijk met een decoratieve kaart te maken, die bij reder of rijke burger aan de muur kwam te hangen. De decoratieve kompasroos dient ook indirect ter identificatie van de kaartenmaker of zijn atelier, omdat hij de functie van een 'logo van de zaak' gaat vervullen uit commerciële overwegingen. Kaarten voor kustnavigatie hebben meestal maar één kompasroos ter oriëntatie en voor het plotten van peilingen, op de kust genomen.

Richtingsreferentie ten opzichte van variabele assen kan ook een vereiste zijn, bijvoorbeeld waar het de langsas van manoeuvreerbare platformen aangaat, zoals bij auto's, schepen of vliegtuigen. Links, rechts, stuurboord, bakboord zijn sinds mensenheugenis gerelateerd aan de langsas. Richtingen kunnen worden bepaald in een combinatie van

4. Mini-kompasroos uit de Atlas de la Navigation Louis Renard, 1715 (part. coll.).

5. Kompasroos van Joannes Janssonius uit de *Atlantis Maioris Quinta Pars* of *Waterwereld* (1650) (part. coll.).

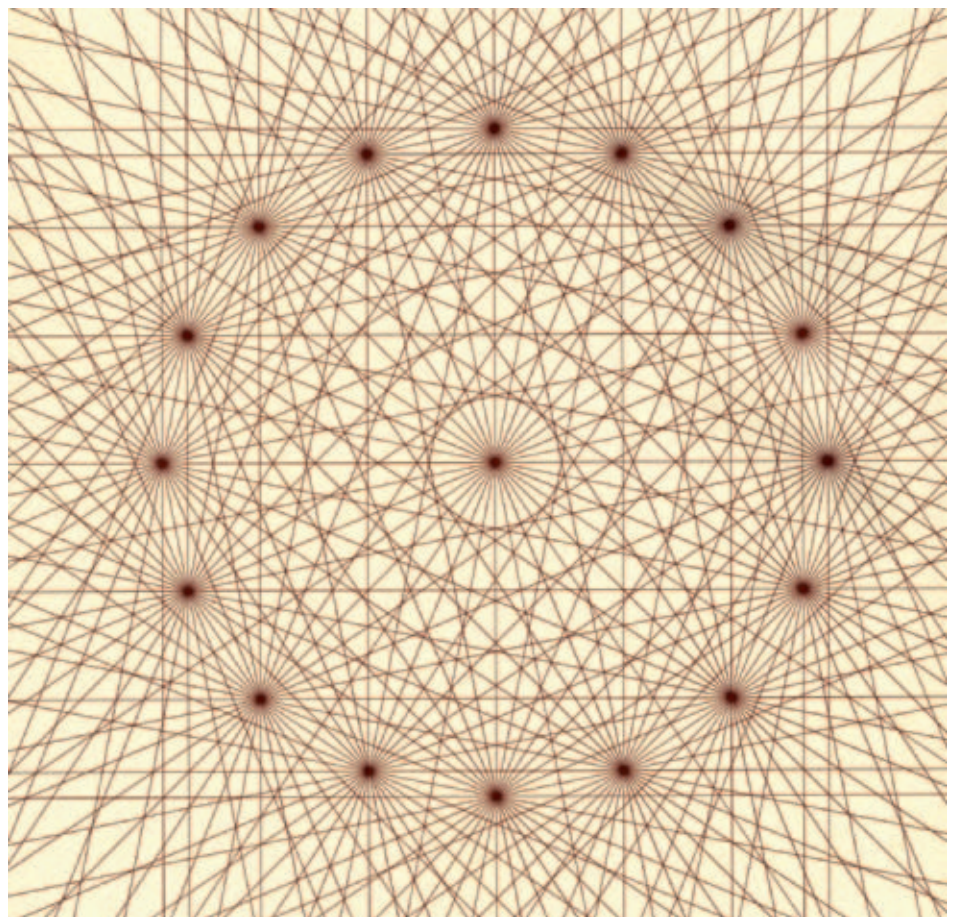
systemen zoals 'schip aan stuurboord, twee streken voorlijker dan dwars'. De wijzerplaat van een (analoge) klok kan als zodanig dienstdoen, bijvoorbeeld in de luchtvaart: 'traffic, 10 o'clock, high, 8 miles, closing', waarbij de langsas van het vliegtuig de lijn van 12 tot 6 uur van de standaard wijzerplaat voorstelt. Men

kan zich nog andere – ook driedimensionale – systemen voorstellen, die niet alleen een richting maar ook een plaats kunnen bepalen, zoals het systeem van parallellen en meridianen op aarde of het gebruikelijke X-Y-Z assen systeem. Verwarring tussen windrozen en kompasrozen komt zeer vaak voor; sommige

talen, zoals het Frans, kennen eigenlijk slechts het gebruik van 'rose de vents' voor beide gevallen. Bovendien wordt in het oude Engels nog vaak van 'winds' gesproken als men een 'rhumb' bedoelt. Het blijkt nog steeds moeilijk oude gewoonten te vergeten. Als het probleem zich voor doet in de algemene

conversatie, zal het herbezinnen op de onderliggende richtingsreferentie wellicht voldoende zijn om het onderwerp weer in de gewenste baan te leiden, als dat al nodig mocht zijn. Samengevat: afhankelijk van de gebruikte onderliggende referentierichting, dient er te worden gesproken over wind- of kom-

6. Netwerk van loxodromen tussen (allemaal!) kompasrozen (part. coll.).

pasrozen, maar om historische redenen wordt dit principiële verschil vaak opgeofferd aan een eertijds gebruikelijke en achterhaalde gewoonte. In de dagelijkse praktijk wordt nauwelijks nog aan windrozen gedacht en zou dus de kompasroos de enige juiste aanduiding moeten zijn. Maar ook hier geldt dat 'het volk' de taal maakt; waar eigen namen soms tot soortnamen worden gepromoveerd, bijvoorbeeld bij 'fiets' of 'sandwich', kan ook een poging om het onderscheid tussen wind- en kompasrozen boven water te houden tot mislukken zijn gedoemd.

Literatuur

- Davids, C.A. 1986. *Zeewezen en wetenschap: De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
- Schilder, G.G.R. en J.D.A. Kok. 2009. *Sailing for the East: history & catalogue of manuscript charts on vellum of the Dutch East India Company (VOC), 1602-1799*. Houten: Hes & De Graaf.
- Taylor, E.G.R. 1956-1958. *The haven-finding art: a history of navigation from Odysseus to Captain Cook*. London: Hollis & Carter.

Waters, D.W. 1958. *The Art of Navigation in England in Elizabethan and early Stuart times*. London: Hollis & Carter.

Summary

Quo vadis? The difference between the wind rose and compass rose / Hans Kok

The – it seems – everlasting confusion on the difference between compass roses and wind roses is explained by describing the prime reference of a number of commonly used directional systems. Transfer of one system to another is often either enforced, or hindered, by local navigational requirements. The main reference of wind directions, as used in the Mediterranean basin in the early days, had to change to a globally valid system of (magnetic) compass directions for long range navigation. The underlying reference defines whether a rose is to be qualified as wind rose or compass rose. A presentation of an hybrid system, whereby the directions refer to (magnetic) north already, but retain some of their 'windy' names of old, is not uncommon and lingers on until far into the eighteenth century with depictions by Homann and Seutter. The basic distinction between wind roses and compass roses may become lost, however, when the general public decides to disregard it.

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Elger Heere (e.heere@geo.uu.nl) of

Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

Kaartencollecties in Nederland

Regionaal Archief Zutphen

Sandra Oosterholt

Adres en contactgegevens

Regionaal Archief Zutphen

Archiefbeheer voor Brummen, Lochem
en Zutphen

Spiegelstraat 13-17

7201 KA Zutphen

Contactpersoon: Jane Voskamp

Tel.: 0575 512157

Website: www.regionaalarchiefzutphen.nl

Toegankelijkheid

Het Regionaal Archief Zutphen (RAZ) is gehuisvest in drie panden in de Spiegelstraat in het centrum van Zutphen. In het oude Middeleeuwse pand met mooie rode luiken is de studiezaal gevestigd. In de overige ruimten bevinden zich kantoren, een restauratieruimte en een depot waar 4,5 km archiefstukken zijn opgeslagen. Het RAZ beheert de archieven van de gemeenten Brummen, Lochem en Zutphen. Daarnaast bewaart het RAZ diverse particuliere archieven uit de drie gemeenten. De studiezaal is van dinsdag t/m donderdag open van 9.00 tot 17.00 uur. De toegang is gratis. Kaarten die niet op de website staan, kunnen na vertoon van legitimatie in de studiezaal worden aangevraagd. De gevraagde kaart wordt door de studiezaalmedewerker direct opgehaald.

Omvang

De precieze omvang van de kaartencollectie van het RAZ is niet bekend. In het depot bevinden zich enkele ladenkasten waarin 2.000 losse kaarten worden bewaard. Het aantal kaarten dat bij een archief hoort en fysiek niet is opgeborgen bij de losse kaarten, is onbekend. Een deel van de collectie losse kaarten van Zutphen is in het verleden door vrijwilligers beschreven. Sinds een jaar wordt deze collectie systematisch doorlopen om beschrijvingen kloppend te maken en een selectie te maken voor digitalisering. De kaarten van de (voormalige) gemeenten Lochem, Laren en Gorssel waren nog niet of nauwelijks beschreven. Ook deze kaarten - en die van de gemeente Brummen en

1. De studiezaal van het Regionaal Archief Zutphen

Warnsveld - worden bekeken en gedigitaliseerd. Het gaat hierbij om ongeveer 350 kaarten.

Profiel

Het beeldmateriaal van Zutphen en de regio wordt bij het Stedelijk Museum en het Regionaal Archief Zutphen bewaard. Dit is historisch zo gegroeid. Het museum is ontstaan uit het archief en toen in 1976 beide instellingen een apart gebouw kregen, is het beeldmateriaal van de Topografisch Historische Atlas Zutphen verdeeld. Al het beeldmateriaal dat onderdeel is van een archief, is destijds naar het Stadsarchief (nu Regionaal Archief Zutphen) gegaan. De collectie kaarten is divers.

Gemeente

De meeste kaarten horen bij een gemeentelijk archief. Zo zijn er veel tekeningen die te maken hebben met de wederopbouw, bestemmingsplannen, situatieschetsen, blauwdrukken van openbare gebouwen en technische tekeningen voor bijvoorbeeld de (ver)bouw van wegen, waterkeringen, bruggen.

Waterhuishouding

Omdat Zutphen aan twee rivieren ligt, zijn er veel kaarten op het gebied van de waterhuishouding van de Berkel en IJssel. Een zeer bijzondere en mooie kaart is een 18 meter lange kaart (in drie delen) van het stroomgebied van de Berkel. Gerrit Ravenschot maakte in 1793 deze kaart en bijbehorende kleine versie ten behoeve van de oprichting van de tweede Berkelcompagnie. Over deze kaart is in 1989 in *Caert-Thresoor* een artikel verschenen van Henriëtte Marsman-Slot.

Grondbezit gezondheidsinstellingen

Het RAZ beschikt over meerdere boeken waarin het grondbezit van een instelling is opgetekend. Onlangs zijn twee kaartboeken van het Oude en Nieuwe Gasthuis (ONG) gedigitaliseerd en beschikbaar gesteld via de website. De twee kaartboeken zijn getekend in 1663 en 1683 door respectievelijk Henrick van Gelder en Johan van Gelder. In het oudste boek staan zestig tekeningen in kleur, waarvan 16 boerderijen. In 1683 zijn de bezittingen opnieuw in kaart gebracht.

2. Kaart van boerderij Lentink in Almen uit het kaartboek van 1663.

Het gaat om dezelfde bezittingen als in 1663, al is soms de naam van de boerderij veranderd. Het titelblad van het jongste kaartboek is niet in kleur maar in grijsstenen uitgevoerd. Ook ontbreken details die in het boek van 1663 wel aanwezig waren: aantekeningen over aangrenzende percelen en beschrijving van het goed. De volgorde van de kaarten is in beide boeken gelijk. Wel hebben de tekenaars een andere schaal gebruikt en

is een goed soms vanuit een andere richting getekend. Een derde kaartboek in het archief bevat landerijen van de Sint Anthony Groote Broederschap en is vervaardigd door Johan van Gelder in 1681.

Atlassen

De Magistraatsbibliotheek, een verzameling van voornamelijk juridische werken uit de zeventiende eeuw, bevat enkele atlassen waaronder *Novum ac mag-*

num theatrum Belgicae foederatae, ad praesentis temporis faciem expressum van Joan Blaeu (1649) en twee exemplaren van *Nova orbis tabula, in lucem edita* (1 kleur, 1 zwartwit) van Frederick de Wit. Bijzonder aan de atlas *Commentariorum rerum Germanicarum; libri tres* van Petrus Bertius (1617), is dat er in dit exemplaar zich een stadsplattegrond van Zutphen bevindt. De kaart zelf blinkt overigens niet uit in nauwkeurigheid. Daarnaast zijn er algemene kaartencollecties gevormd waarin zich onder andere oude VVV-kaarten, stadsplattegronden en dergelijke bevinden. Een heel aparte kaart waarvan niet bekend is hoe die in ons archief terechtgekomen is, is een kaart van Perzië uit 1729 met arabische tekst.

Website/Beeldbank

Zo'n 800 kaarten zijn al gedigitaliseerd en beschikbaar via de website. Dit geldt ook voor de eerder genoemde Berkelkaart, de drie kaartboeken, en de Zutphense kaarten uit de atlassen. Van alle kaarten is een afdruk te bestellen. In 2011 komen nog 500 kaarten beschikbaar. Omdat de scans van hoogwaardige kwaliteit zijn, worden de originele kaarten niet meer ter inzage gegeven. In de archiefinventarissen worden diverse kaarten beschreven die nog niet gedigitaliseerd zijn. De inventarissen staan ook op de website. Alle werken uit de Magistraatsbibliotheek zijn opgenomen in de bibliotheekcatalogus. De atlassen zijn niet geheel gedigitaliseerd. Wel zijn de kaarten van Zutphen via de website te bekijken.

Alle kaarten bevinden zich in de beeldbank, welke te bereiken is via www.regionaalarchiefzutphen.nl. Een kleine selectie Zutphense kaarten is ook op thema te bekijken via de webtentoonstellingen: <http://www.regionaalarchiefzutphen.nl/webtentoonstelling>

De atlassen van het Oude en Nieuwe Gasthuis en de Sint Anthony Groote Broederschap zijn ook als boek door te bladeren: <http://www.regionaalarchiefzutphen.nl/atlassen>.

Belangrijkste literatuur

H. Marsman-Slot, 'Berkelvaart in kaart: De kaarten van Gerrit Ravenschot c.s. (1793): de tweede Berkelcompagnie in oprichting', *Caert-Thresoor* 1989 nr. 1 blz. 8-11.

3. Stadsplattegrond van Zutphen uit de atlas van Petrus Bertius (1617).

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Sjoerd de Meer

E-mail: de.meer@hccnet.nl

Tijd en ruimte: Nieuwe toepassingen van GIS in de alfawetenschappen / Onno Boonstra en Anton Schuurman (red.). - Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2009. - 231 p. - ISBN 9789053453889. - ill. in kleur. - prijs € 34,95

Deze publicatie verscheen al weer enige tijd geleden. Hoewel het geen historisch-kartografische studie betreft, is het wel interessant genoeg om er hier kort de aandacht op te vestigen. Het onderwerp betreft de toepassing van geografische informatiesystemen (GIS) binnen de alfawetenschappen, in bijzonder de geschiedenis, archeologie, kunstgeschiedenis en de taal- en letterkunde.

Vroeger hanteerde de wetenschapper een kaartenbak vol gegevens en verwerkte die in een (nagetekende) kaart. Tegenwoordig worden de (ruimtelijke) gegevens eerst digitaal bewerkt en verwerkt tot een digitaal geografisch informatiesysteem. Zowel vroeger als nu is het doel van een geografisch informatiesysteem om geografische informatie te visualiseren. Geografische informatiesystemen helpen de wetenschapper om conclusies uit zijn onderzoeksmateriaal te kunnen trekken. Daarnaast worden geografische informatiesystemen ook ingezet als (online) publieksapplicatie.

'Tijd en ruimte' is bedoeld voor iedereen die belangstelling heeft voor nieuwe toepassingen in het alfawetenschappelijk onderzoek. De redactie van het boek gaan ervan uit dat het boek ook geschikt is om studenten en wetenschappers in te leiden in dit vakgebied en hopen hen te verleiden een GIS zelf bij hun onderzoek te gebruiken.

De publicatie biedt een waaier van 16 artikelen die het gebruik van GIS in de praktijk verduidelijken. Achterin het boek is

een uitgebreide literatuurlijst opgenomen voor wie meer over GIS wil weten. De inzet van historische kaarten in een GIS komt in de artikelen regelmatig aan de orde. Ik noem er hier enkele. Bijvoorbeeld het artikel over de ruimtelijke patronen in het negentiende-eeuwse Delft waar gebruik wordt gemaakt van de minuutkaarten van het kadaster als basis van het GIS. In een ander artikel over negentiende-eeuwse analfabetisme wordt aandacht besteed aan de kaart van Adolphe Quetelet uit 1827 die de regionale variaties in Nederland in onderwijsdeelname toont. Een derde artikel laat zien hoe een GIS ook door het publiek kan worden gebruikt. Met als basis een zeventiende-eeuws schilderij die de stad Nijmegen in vogelvluchtperspectief toont, met verder historische klaarten, foto's en schriftelijk bronnenmateriaal is een GIS opgebouwd. Deze is als 'historische @tlas Nijmegen' op het internet te raadplegen. (www.nijmegen.nl/archief). Overigens vlekkeloos werkt deze publieksapplicatie niet. Tot slot, redactie en uitgever hebben met 'Tijd en ruimte' een fraai en kleurrijk boek uitgebracht dat uitnodigt om te lezen.

Sjoerd de Meer

Verborgene wildernis. Ruige natuur en kaarten in Nederland / Kester Freriks en Jan Werner. - Athenaeum-Polak & van Gennep, Amsterdam 2010. - 367 pp. - 41 kaarten. - ISBN 97825367701. - prijs € 34,95.

Verborgene wildernis is geen boek over kartografie of over kaartgebruik, het is een boek over het beleven van wildernis in Nederland. Maar omdat bij de beschrij-

Besprekingen

ving van 25 Nederlandse 'wildernissen' ook oude kaarten zijn opgenomen en omdat Jan Werner een karakteristiek van die kaarten geeft, vinden we toch een excuus het boek voor Caert-Thresoor te bespreken.

Er is voor dit boek gezocht naar diversiteit van kaarten en impressies van landschappen, en dat is zeker gelukt. Met de beschrijving van de ter illustratie gebruikte kaarten geeft Jan Werner en passant een overzicht van de ontwikkeling van de Nederlandse kartografie, waarvan hij eerst in een kartografische inleiding het kader schept. Dat doet hij knap vertellend, helemaal in de toon van het boek, op een manier die relevant is voor zowel de wildernisbeschrijving als voor degenen die aan die kaarten informatie zouden willen ontleen. Hij zal niet altijd gelukkig zijn geweest met de kleine schaal waarop veel van de 41 geselecteerde kaarten zijn afgebeeld, ook al komen we regelmatig uitgevergrote details tegen, waarop de namen wel leesbaar zijn. Een deel van de kaarten is ontleend aan de *Atlas der Nederlanden*, een atlas factice uit de Amsterdamse universiteitsbibliotheek waarvan een facsimile-uitgave wordt voorbereid. Als wildernis-illustrender regionale kaarten zijn provinciekaarten uit de periode 1664-1781 geselecteerd, polder- en rivierkaarten, kaarten van kleinere regio's als Kennemerland, Gaasterland of Gooiland en voor de negentiende en twintigste eeuw topografische kaarten 1:50.000 en 25.000. Een probleem bij die selectie is dat wildernis juist per definitie niet benoemd is - en op de kaart hooguit aangeduid wordt met moeras, veen of 'verstoovene duinen'. Er wordt veel gelokaliseerd in dit boek, zowel in de ruimte (met coördinaten) als in de tijd (uur, tijd van het jaar, tijd van zonsopgang en -ondergang), als in weersomstandigheden (temperatuur, wind en neerslag, mate van bewolking). Maar vaak geldt die lokalisatie alleen het beginpunt van een tocht door de wildernis, en wordt er tijdens de tocht zo genavigeerd dat men snel de koers kwijt raakt. Het lijkt alsof de auteur er met zevenmijlslaarzen loopt. Zijn beschrijving van elk van de wildernissen is meeslepend, maar op de bijgevoegde kaarten vinden we weinig van zijn route terug. Bij het Oldambt bijvoorbeeld zou ik graag weten waar ik

het gemaal de Hongerige Wolf moet zoeken – de kaart van de broertjes Coenders van Helpen helpt daar natuurlijk niet bij. Op de kaart van Gaasterland staan noch het beschreven Roode Klif, noch de namen van de door Freriks in die streek doorkruiste bossen. Wat dat betreft lijkt het of de schrijver moeite heeft om zijn landschap met ons te delen – hij deelt wel zijn door dat landschap opgeroepen ervaringen en emoties maar wil het landschap voor zichzelf houden.

De auteur maakt – net als Robert Macfarlane in zijn *The Wild Places* – het landschap wel inzichtelijker met etymologische verklaringen van de toponiemen die hij tegenkomt, zoals horst, wiel, zijl, gaast, morgen, zwette, kwebbe, wedde, dobbe, griend en gemet. In een paar gevallen, zoals op de Veluwe, is het verhaal goed aan de hand van de oude kaarten te volgen. Maar meestal moet men toch een moderne topografische atlas erbij nemen. Nu en dan jaagt hij een vlucht slordig gespelde toponiemen op die het verhaal wat couleur locale moeten geven; veel interessante objecten die hij beschrijft zijn uiterst moeilijk te vinden, zoals het gehucht *God zij met ons* in Noord-Holland, het *Groene Woud* in Noord-Brabant of de boerderij *Eerste Aanval* in de Veenkoloniën.

Vanuit de kartografie valt er dus wat aan te merken op het kaartgebruik hier – maar Freriks' ontdekkingstochten beschrijven niet alleen ruimte maar ook tijd: als hij hedendaagse wildernissen doorkruist gaat hij ook terug in het verleden om hun ontstaan of behoud te verklaren, en daarbij spelen de gekozen oude kaarten een rol. Het boek bevat veel knappe vondsten, en ik wil er twee noemen. Het begint met het Beekbergerwoud. De geschiedenis daarvan vindt zijn climax tussen de uitgaves van blad 33 van de topografische kaart 1:50 000 in de jaren 1851 en 1877, begeleid door krantenverslagen die het trots omhakken van de stammen van dit laatste oerbos in Nederland van dag tot dag volgen, totdat het in productief hooiland is omgezet. En Freriks geeft ons weer hoop door aan te geven dat men dat oerbos nu weer vermag te reconstrueren. De tweede vondst is Freriks' beschrijving hoe hij met een roeiboot tussen alsmaar dichter naar elkaar toe komende oevers en ondoordringbaar bladerdak de Drecht opvaart bij Loosdrecht, alsof we Joseph Conrad's Lord Jim volgen bij het opvaren van de bovenloop van de Berau in Oost-Borneo: 'Nog enkele slagen en ik bereik het hart van deze moerasontginning. Hier splitst de Drecht zich in twee armen,

een noordelijke die de Snel heet en een oostelijke met de naam de Star. Na enkele meters lopen beide dood. De zomerhitte neemt toe, verzengt; het is hier verlaten, roerloos.' Je verwacht elk moment dat koppensnellende Dajaks de boot met hun pijlen doorzeven. En dat op een kilometer afstand van de bebouwde kom.

Ferjan Ormeling

Sailing for the East. History and Catalogue of Manuscript Charts on vellum of the Dutch East India Company (VOC), 1602-1799

/ Günter Schilder and Hans Kok. – HES & De Graaf Publishers, Houten 2010 [Utrecht Studies on the History of Cartography, Explokart Series, 10]. – 708 p. - ill. in kleur. – ISBN 9789061942603. – prijs € 175,-

Wie naar de lijst publicaties achter in *Sailing for the East* kijkt zal tot het besef komen dat het werkzame leven van Günter Schilder voor een belangrijk deel in dienst stond van de kartografie van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC). Meer dan tien boeken en uitgebreide artikelen wijdde hij vanaf 1976 aan aspecten van dit onderwerp. Vanaf het begin van de jaren '70 maakte hij zich, komend vanuit Oostenrijk, het Nederlands en de paleografische kennis eigen om de archieven met betrekking tot dit onderwerp door te spitten. In het toenmalige Algemeen Rijksarchief vond hij in Franz Binder, Norbert Schneeloch en in de in Wenen opgeleide beheerder van de kaartenverzameling Jan van Bracht, belangrijke bondgenoten. Wat zij met elkaar deelden was speurzin en aandacht voor kunsthistorische aspecten. *Sailing for the East* kan gerust de kroon op het werk van 40 jaren speuren in archieven en in allerlei Nederlandse en vooral ook buitenlandse collecties worden genoemd.

Wie zich Schilder op onderzoekreis voorstelt, moet iemand voor het geestes-

oog oproepen die bij aankomst in een vreemde stad eerst naar de bibliotheek of het archief gaat en pas op het laatste moment of even tussendoor een hotelkamer opzoekt. Daardoor kon het hem ook overkomen eens te overnachten in een hotel in een rosse buurt waar men gewoon was niet voor een hele nacht maar slechts voor een paar uur te verhuuren. Schilder kon er de humor wel van inzien.

Het werk is opgedeeld in drie of eigenlijk vier onderdelen. In het eerste deel, dat in twee stukken uiteenvalt, wordt de geschiedenis van het kartografisch bedrijf van de VOC uiteengezet, gevolgd door een verhandeling over de praktijk van de navigatie. Die laatste verhandeling is geschreven door co-auteur Hans Kok, een man die als piloot bij de KLM in de jaren '50 en '60 opgroeide in een navigatiepraktijk die aansloot op die van de grote vaart. Hij leerde daarmee dus ook een praktijk kennen die nog verwant was aan die van de VOC. Het tweede deel bestaat uit een catalogus van VOC-kaarten op perkament; een deel dat beschouwd kan worden als een sterk verbeterde uitgave van het werk van Marcel Destombes dat in 1941 in Saigon verscheen. Destombes bleef tot op hoge leeftijd geboeid door de geschiedenis van de kartografie en inspireerde Schilder in persoonlijke gesprekken om zijn werk voort te zetten. Dankzij de inzet van Schilder zijn veel tot op heden onbekende kaarten getraceerd en mede dankzij de inzet van Hans Kok zijn ze nu ook tot in detail beschreven en uitstekend in kleur afgebeeld. Het derde deel bevat een aantal bijlagen waarin ondermeer gebruikte termen worden verklaarde en een opgave wordt gegeven van de in de catalogus behandelde kaartenmakers. Dat laatstgenoemde lijstje is, mede vanwege het relatief grote aantal niet gesigioneerde kaarten, erg kort. Gelukkig weten wij sinds de publicatie in 2010 van *Zeeuwse kaarten voor de VOC* door Ruud Paesie dat een aantal van die niet gesigioneerde kaarten alsnog op naam gesteld kan worden van Zeeuwse kaartenmakers.

Schilder en Kok beschrijven in detail de ontwikkeling van het kartografisch bedrijf in Nederland en in Batavia, waarbij in Nederland het Amsterdamse perspectief overheerst. Opvallend zijn gegevens over het gemak waarmee VOC-schippers in het laatste kwart van de zeventiende eeuw manuscriptkaarten verkochten aan belangstellenden. Zo meldde de Franse ambassadeur in de Republiek in 1699 dat zulke kaarten gemakkelijk te kopen waren. Hij wachtte echter liever op een opdracht

uit Parijs alvorens de moeite te doen: de kaarten waren zijns inziens relatief duur. Overtuigend is daarom ook de stelling van Schilder en Kok dat de manuscriptkaarten van delen van het VOC-gebied die in de eerste helft van de achttiende eeuw verkrijgbaar waren bij de firma Van Keulen in feite kopieën waren uit het VOC archief of direct waren gekocht van VOC schippers en stuurlieden. De laatstgenoemden zullen daar zo af en toe een zakcentje aan overgehouden hebben en het als aanvullend onderdeel gezien hebben van hun particuliere handel.

Belangwekkend is ook de uiteenzetting over de totstandkoming van het kaartboek van Isaac de Graaf en de wijze waarop hij een belangrijk deel van zijn kartografische informatie in Amsterdam opbouwde dankzij grote hoeveelheden uit Batavia overgezonden kaarten. Een belangrijke bemiddelende rol in dit proces speelde de equipagemeester Claas Bichon (1691-'97) van wie een deel van zijn persoonlijk archief bewaard bleef in het Maritiem Museum in Rotterdam. De Blaeus, zoals bekend, werden mede dankzij hun ambt van VOC kaartenmaker welgestelde regen-

ten. Joan Blaeu drong zelfs door tot de vroedschap van zijn stad. Ook Isaac de Graaf verdiende van 1705 tot zijn overlijden in 1743 goed aan de VOC. In het belastingkohier van 1742 staat hij vermeld als kapitalist met een inkomen van 2.500 gulden per jaar, vijf keer zoveel als een goede ambachtsman in die jaren verdiende. De mooiste pagina's van *Sailing for the East* zijn misschien wel die van pagina 234 tot en met pagina 237. Hier zijn alle 64 verschillende kompasrozen van de behandelde kaarten afgebeeld. Het is een prachtig overzicht van de tientallen medewerkers die signeerden met een kompasroos maar die overigens schuilgaan achter de autoriteit van meesterkaartenmakers als Joan Blaeu of de equipagemeester of baaskaartenmaker in Batavia. Want velen, zoals Dionysus Paulusz. van Husum, aan wie Cornelis Koeman indertijd een mooi artikel wijdde, werkten aan de kaarten voor een 'spog water' en een karig loon. Vaak weten wij, mede dankzij de speurzin van Schilder en Kok, van hun naam maar niet veel meer dan dat. Tot slot nog iets over de gecatalogiseerde kaarten. Vele tot nu toe weinig bekende

of onbekende kaarten, zoals de paskaart van de zeestraat tussen Taiwan en China van 1645 op pagina 595, zijn dankzij dit werk nu snel terug te vinden. De lezer dient daarbij wel te beseffen dat de keuze voor 'kaarten op perkament', ongetwijfeld een keuze van vele jaren geleden toen deze studie werd aangevangen, doorwerkt in het eindresultaat. Die keuze hield het aantal te catalogiseren kaarten ongetwijfeld overzichtelijk. Tegelijkertijd levert het een keuze op die niet een representatief beeld oplevert voor de zeekaarten van de VOC. Immers, veel zeekaarten werden op papier getekend. Weliswaar worden de consequenties van de gemaakte keuze als het ware gecompenseerd door in de inleiding en in de ondersteunende afbeeldingen veel aandacht te besteden aan kaarten op papier, toch blijft het gevoel overheersen dat hier een andere keuze mogelijk was geweest. Het is een terzijde bij een prachtig uitgegeven, kloek werk waarvoor de auteurs, de uitgever en alle andere betrokkenen gecompimenteerd mogen worden.

Kees Zandvliet

Koop en Verkoop
uw oude landkaarten via
www.swaen.com

Internet veilingen
maart, mei, september en november

www.swaen.com
telefoon +31 (0)634268714
paulus@swaen.com

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
kartografie,
topografie en
geschiedenis

**24-27 mei
2011**

**Kijkdagen
19-22 mei**

Jansweg 39
2011 KM Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

Inzendingen voor deze rubriek aan:
Gijs Boink, Nationaal Archief,
Verzameling Kaarten en Tekeningen,
Postbus 90520, 2509 LM Den Haag
E-mail: gijs.boink@nationaalarchief.nl

Sprong over de vestingwal: kartografie van de uitbreidende stad na het midden van de negentiende eeuw

Op maandag 4 april houdt de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie een studiedag bij het Noord-Hollands Archief in Haarlem. De studiedag zal gaan over de ontwikkeling van de kartografie van de uitbreidende stad. In een aantal lezingen zal aandacht besteed worden aan de uitbreidingsplannen van de steden Haarlem, Den Haag en Maastricht. Tijdens de studiedag zal een kleine expositie te zien zijn over uitbreidingsplannen van de stad Haarlem. De kosten voor deze dag bedragen € 28,50. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met Marc Hameleers, MHameleers@stadsarchief.amsterdam.nl, 020-2511659.

Den Haag, 7 en 8 april 2011: Internationale workshop over de digitale benadering van kartografisch erfgoed

Het Nationaal Archief te Den Haag is op 7 en 8 april gastheer van de 6^e internationale workshop van ICA's Commission on Digital Technologies in Cartographic Heritage. De workshop is bedoeld voor wetenschappers, onderzoekers, kaartbeheerders, (commerciële) digitaliseerders en studenten, kortom voor eenieder die zich bezighoudt met kartografisch erfgoed. De workshop biedt een platform aan collega's uit verschillende disciplines om kennis, ervaring, plannen en informatie uit te wisselen over hoe digitale technieken aangewend kunnen worden bij het beheer en de beschikbaarstelling van kartografisch erfgoed. Meer informatie is te verkrijgen door een e-mail te sturen aan icaworkshop@nationaalarchief.nl.

London Map Fair 2011

Op zaterdag 11 en zondag 12 juni 2011 wordt in de Royal Geographic Society te Londen de jaarlijkse London Map Fair gehouden. De London Map Fair is de grootste Europese beurs voor oude kaarten, waar handelaren, verzamelaars, liefhebbers en kaartbeheerders elkaar kunnen treffen. De toegang is gratis. Meer informatie over de beurs, contactgegevens en openingstijden vindt u op <http://www.londonmapfairs.com>.

25th International Cartography Conference (ICC2011) en 15de bijeenkomst van de International Cartographic Association (ICA) te Parijs

De International Cartographic Association (ICA) organiseert van 3 t/m 8 juli te Parijs de 25th International Cartography Conference, met als hoofdthema 'An Enlightened view on Cartography and GIS'. Voorafgaand aan de conferentie zullen verscheidene workshops worden gehouden, waaronder één van de Commission on the History of Cartography. Deze workshop zal op 2 juli plaatsvinden in de Bibliothèque Nationale. Nadere informatie over conferentie en de workshop vindt u op <http://www.icc2011.fr>.

Varia Cartographica

Vincenzo Coronelli Hemelglobe
(Wenen, Österreichische
Nationalbibliothek)

12de symposium van de International Coronelli Society for the Study of Globes

Van 29 september tot 1 oktober 2011 organiseert de International Coronelli Society for the Study of Globes aan de Friedrich Schiller Universiteit te Jena, Duitsland haar 12de symposium. Alle aspecten van de studie van globes komen aan bod, met name thema's als de geschiedenis van globes, hun historische en sociaal-culturele context, vervaardigers als Erhard Weigel en het Geographisches Institut Weimar, en

aan globes gerelateerde instrumenten als armillaria, planetaria en telluria. De voertalen zijn Duits en Engels.

Voor meer informatie kunt u terecht op http://www.coronelli.org/syp/symposien_e.html.

Restauratie Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

**24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07
Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90**

Uw waardevolle documenten gaan bij ons door vakkundige handen.

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)
Tel. : +31 (0)492 - 55 39 90
Fax : +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Aardoom, L., 'Berend Holsboer (1832-1895), mechanicus te Arnhem', *Geo-Info* 7, 11-12 (2010), blz. 10-15.

Bakker, Nico, Leen Breure & Wilko Quak (red.), *Geo-informatie kent geen tijd?* Delft: Nederlandse Commissie voor Geodesie, 2010 [Groene Serie 50]. - 40 blz. - ISBN 978-90-6132-326-6. - <http://www.ncg.knaw.nl/Publicaties/Groen/pdf/50NCGGroenGeoTijd.pdf> - Bevat:

- Peter van Oosterom, 'Temporele aspecten in GIS-bestanden', blz. 1-8.
- Wilko Quak, 'Temporele standaarden in geo-informatiemodellen', blz. 9-17.
- Elger Heere, 'Historische data: mogelijkheden en moeilijkheden bij geografisch onderzoek', blz. 19-28.
- Arnoud de Boer & Hans Voorbij, 'Visualisatie van temporele aspecten in 3D virtuele historische landschappen', blz. 29-34.
- René van Horik, Peter Doorn & Leen Breure, 'Geo-informatie in de alfawetenschappen', blz. 35-40.

Blom, Peter, Peter Henderikx, Aad de Klerk, Peter Sijnke en Ad Tramper, *Historische atlas van Walcheren: Continuïteit en verandering op een Zeeuws eiland*. Nijmegen: Vantilt, 2009. - (NUR 519). - 80 blz. - ISBN 978-94-4604-033-7 - € 299,95.

Borri, Roberto, *L'Italia nelle antiche carte dal Medioevo all'unità nazionale*. Scarmagno: Priuli & Verlucca, 2010. - 312 blz. - ISBN 978-88-8068-495-4 - € 75,-.

Bracke, Wouter, Twee ongekende handschriftkaarten van de firma Van Keulen in de Koninklijke Bibliotheek van België. *Caert-Thresoor* 29 (2010): 110-114.

Brink, Paul van den, *Dienstbare Kaarten: Een cartografische geschiedenis van het Koninkrijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap en het Tijdschrift, 1873-1966*. - Houten: HES & De Graaf, 2010. - (Onderzoeksprogramma Explokart, Utrechtse Historisch-Cartografische Studies; 12). - 719 blz. - ISBN 978 90 6194 430 0. - www.hesdegraaf.com.

De Peuter, Stanislas, Martino Martini's Jesuit Cartography of the Middle Kingdom: Some historio-carto reflections on then, in-between and now (selected topic: part I). *BIMCC Newsletter* 39 (Jan. 2011): 16-24.

Egmond, Marco van, 'Kartografische 'aardverschuiving' in Utrecht. Geologische en bodemkundige kaarten verhuizen naar universiteitsbibliotheek', *Geo-Info* 8, 1 (2011), blz. 36-38.

Hameleers, Marc, De teruggevonden presentatiekaart van het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam uit 1935. *Caert-Thresoor* 29 (2010): 120-127.

Heere, Elger, Peter van der Krogt, Ferjan Ormelink & Martijn Storms, 'Discussie: De functie van de stadsplattegronden van Van Deventer'. *Historisch-geografisch Tijdschrift* 28-4 (2010), blz. 140-145.

Kadastrale atlas, Kadastrale atlas van Enschede en Lonneker. [Zwolle]: Stichting Kadastrale Atlas van Overijssel 1832 i.s.m. Historisch Centrum Overijssel, 2010 [Kadastrale Atlas van Overijssel, deel 14] - ISBN 978-90-75097-16-0 (1 cd-rom).

Kok, Hans, Een geschiedenis canon voor Nederland uit een Haagsche Post-bijlage van 1930. *Caert-Thresoor* 29 (2010): 115-119.

Kranenburg, Ronald, 'De wereld aan de wand. De geschiedenis van de Nederlandse schoolwandkaarten'. *Geografie* 20 (2011), 2, blz. 40-41 [recensie van Louis Brink & Lucy Holl, *De wereld aan de wand: De geschiedenis van van de Nederlandse schoolwandkaarten*. Zwolle: Waanders, 2010].

Krogt, Peter van der, *Koeman's Atlantes Neerlandici: New Edition, Vol. IV: The Town Atlases, Braun & Hogenberg, Janssonius, Blaeu, De Wit, Mortier and others*. - Houten: HES & De Graaf Publishers, 2010. - 3 vols. 1716 pp.: ill. - ISBN 978 90 6194 458 4. - € 1875. - www.hesdegraaf.com.

Leenders, Eric, Carte Chorographique de la Belgique, Louis Capitaine, 1795. *BIMCC Newsletter* 39 (Jan. 2011): 28.

Schilder, Günter, Neue Horizonte: Die erste niederländische Reise nach Ost-Indien (1595-1597) in: Gerhard Holzer, Thomas Horst, & Petra Svatek (Hrsg.), *Die Leidenschaft des Sammelns: Streifzüge durch die Sammlung Woldan* (Edition Woldan 3), 463-484. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2010.

Scholten, Frans, *De gemeente Rheden op oude kaarten*. Utrecht: Matrijs, 2010 - 128 blz. - ISBN 978-90-5345-395-7 - € 299,95.

Schroor, Meindert, *Historische atlas van de stad Groningen: Van esdorp tot moderne kennisstad*. Amsterdam: SUN, 2009. - 80 blz. - ISBN 978-90-8506-480-0 - € 29,90.

Speet, Ben, *Historische atlas van Amsterdam: Van veendorp tot hoofdstad*. Amsterdam: SUN / Stadsarchief, 2010. - 80 blz. - ISBN 978-90-8506-558-6 - € 26,50

Spek, Ernst, *Vergelijkende atlas van de Vijfheerenlanden 1741 - 1822 - 21e eeuw*. [S.l.: s.n.], 2010. - ISBN 978-90-8163-031-3 - 72 blz. - € 29,95 - www.atlasvijfheerenlanden.nl.

Wagemaakers, Thomas, Hettema en De Bont: Een vergelijking van twee geschiedenisatlassen (1890-1960). *Caert-Thresoor* 29 (2010): 101-109.

Wolde, Lina van de, Atlas Van Stolk. *Caert-Thresoor* 29 (2010): 128-129.

DE CONSTE VAN GEOMETRIA

VIJF EEUWEN CARTOGRAFIE IN HET LAND VAN WOERDEN

STADSMUSEUM WOERDEN

12/03/2011 – 13/06/2011

Kerkplein 6, Woerden, tel. 0348 431008
www.stadsmuseumwoerden.nl

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Aflassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda

Telefoon: 076 560 44 00

Mobiel: 06 532 994 10

E-mail: dieter.d@planet.nl

www.plantijnmaps.com

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden:
17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
 - Zeeland;
 - Utrecht;
 - overige provincies Nederland.

Antiquariaat
Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 315
1012 WJ Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

PICTURA

Voor een compleet traject

Publiceren website webwinkel e-learning **Beheren** dataentry EAD-editing **Hosting**
duurzame digitale opslag database **Digitaliseren** schilderij foto boek kaart
document bouwtekening fiche microfilm film **Fotografie** interieur object 3D-shot

www.pictura-im.nl